گرنگی کوردو کوردستان لەقۆناغە مێژووییەکانی ئێران تا سەردەمی ئەفشاریە

چۆنیەتی پێکهاتنی ئەمارەتە کوردیەکان

نووسین و ئامادەکردنی: مەنسور مەخدوم

وەرگێڕانی : رەفعەت مورادی

وەزارەتی رۆشنبیری

بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێڕان

www.roshnbiri.org

khanaywargeran@yahoo.com

- ناوی کتێب: گرنگی کوردو کوردستان لەقۆناغە مێژووییەکانی ئێران
- نووسین و ئامادەکردنی: مەنسور مەخدوم
- وەرگێڕانی لەفارسییەوە : رەفعەت مورادی
- بابەت : مێژوو
- تایپ و نەخشەسازیی کۆمپیوتەری: ئیدریس شەیداهۆ
- نەخشەسازیی بەرگ: ئارام عەلی
- زنجیرە: 145
- تیراژ: 1000
- ژمارەی سپاردنی (802) وەزارەتی رۆشنبیریی پێدراوە
- چاپخانە:

www.pertwk.com

پێرست

پێش وتار
بەرایی
بنەچەقی کورد
رای مێژوونووسانی عەرەب سەبارەت بەبنەماو بنەچەقی کورد
بنەچەقی کورد لەروانگەی مێژووییەوە
لۆلۆ
گوتی
کاسای
میتانی
سۆباری
نایەری
ماد
کورد پاش لەماد
کورد لەسەردەمی هەخامەنشی
کورد لەسەردەمی سەلووکی
هوکاری گرنگی کوردستان لەسەدەی کۆندا
جەژنی ژن هێنانی پیرشاریار
کورد لەسەردەمی ئەشکانیاندا
کورد لەسەردەمی ساسانیاندا
کوردو کوردستان لەسەردەمی ئیسلامی
کورد لەسەردەمی بەنی ئومەییە

کورد لەسەردەمی دەسەڵاتی بەنی عەباس
کورد لەسەردەمی دەیلەمیان (ئالی زیارو ئالی بووبە)
سەبارەت بەرابوونی مەرزەبانو پێکهێنانی حکوومەتی سالاریە
حکومەتی وەهسۆزانو بەردەوامی کاری سالاریان
رەوادیان
حکومەتی مەملانیو وادمی
ئەبوو مەنسوور وەهشوزان کوڕی مەملان
دەسپێکی شەر لەنێوان تورکانی غەزنەویو کوردەکانی ئازەربایجان
ئەمیر ئەحمەدی یەل
ئاق سونقەری ئەحمەد یەل
شەدادیان
فەزلون کوری ئەبول سەوار، دوایین ئەمیری شەدادی
سەرهەڵدانی باز
حکوومەتی مەروانیانی کورد
مەلیك عادل ناسرەل دوولەی بەدر
حکوومەتی بزریکانی (حەسەنویە)
ئەبوو نەجم ناسر الدولە بدر
ئەیوبیانی
پاشایەتی سولتان سەلاحەدینی ئەیوبی
کورد لسەردەمی خوارەزشایانو مەغولاندا
کورد لەسەردەمی سەفەوی
ئەمارەتی ئەردەلان لەسەردەمی سەفەویە
کوشتو بڕی قەلای دەم دم

www.pertwk.com

پێش وتار

بێ گومان ناسنامەی نەتەوەیەك، پەیوەستە بە مێژووی ئەو نەتەوەوەو لەوانە بەدرێژایی مێژوو چۆن ژیاوە؟ چی بەسەردا هاتووەو چ قۆناخێکی بڕیوە، کەئێستا ئەم شوێنەی لەپانتایی جیهاندا بەدەستهێناوە؟ هەڵەکانی چبووە؟ لایەنی بەهێزی ئەو نەتەوە لەچ بوارێکدا بووە؟ زۆرێکی‌تر لەم پرسیارانە دەتوانن هۆکاری سەرەکی بۆ ناسینی مێژووی هەر نەتەوەیەك بن. گەلێك کە ئاگای لەرابوردووی خۆی نەبێت هیچ کاتێك توانای بڕیاردانی سەبارەت بەئێستاو داوارۆژی خۆی نییەو ئەگەریش ناچار بێت بڕیار وەرگرێت چون لەمێژووی و بەسەرهاتی خۆی زانیاری لەبەر دەستدانییە، هەڵەی پێشینان دووپات دەکاتەوەو یان بریارێکی ناگونجاو وەردەگرێت کەهەم خۆی‌و هەم نەوەی داوارۆژ رووبەرووی کۆسپ‌و چەڵەمە دەکاتەوە.

(گەلی) کوردیش جیا لەنەتەوەکانی تر نییەو ناسینی مێژووی بەسەرهاتی خۆی ئەرکی سەرشانی هەموو تاکێکی ئەو گەلەیە.

هەرچەندەش کەلێکۆڵینەوەو گەڕان لەمێژووی کوردو کوردستان کارێکی زۆر دژوارە، بەڵام ئەگەر نەتوانی ئاوی دەریا بەتەواوی هەڵلوشی دەبێ تینوویی پێ بشکێنی.

(اب دريا دا اگر نتوان كشيد هم بەقدر تشنگی بايد چشيد)

هۆکارێکی سەرەکی کەپاڵی پێوە نام تا لەم بوارەدا لێکۆڵینەوەیەکی ئەگەرچی ناتەواو بەئەنجام بگەیەنم، پرسیارگەلێك بوون کەخوێندکاران لەسەردەمی وانە وتنەوەی خۆم یان هاوکارەکانم لەقۆناخە جۆراوجۆرەکانی مێژووی ئێراندا بەرەوڕوویان دەکردمەوە، بۆ نموونە، لەفلان قۆناخی مێژوویی کوردو کوردستان وەك بەشێك لەوڵاتی ئێران لە چ ئاستێکدا بووە؟ لەچ پاودانێکدا ژیاوە؟

بەم هۆیەوە بریارم دا بەپێی تواناو دەسەڵاتم، راوبۆچوونی مێژوونووسان کۆبکەمەوەو کورتە بابەتێك کەشیاوی گوێگران‌و خوێنەران بێت، ئامادە بکەم.

لێکۆڵینەوە بێ‌هەڵە نییە، بەڵام بەهیوام خوێنەرانی بەڕێز لەهەڵەکانم چاونەنوقێنن‌و لەو رێگایەدا یارمەتیدەرم بن.

شایانی گوتن‌و بیرهێنانەوەیە وەك پێشتر وتم، مەبەست لەنووسینی ئەم نامیلکەیە ئاشنابوونی خوێندکاران‌و هاوکارانی فەرهەنگییە سەبارەت بەهەندێ کورتە باسی پەیوەست بە کوردو کوردستان لەقۆناغە مێژوویەکانی ئێران‌و رۆڵی ئەم نەتەوە گەورەیە لەشارستانیەتی ئەو وڵاتەدا.

مەنسور مەخدووم

www.pertwk.com

1381/6/23

بەرایی

لەپێوەندی دەگەڵ مێژووی کوردو کوردستان و گرنگیەتی لەقۆناغە مێژوویەکانی ئێراندا، دەتوانی بڵێی کە ئەم نەتەوە، نەوەکوو قەومێکی دەس درێژیکەرو بێگانە بەڵکو وەك قەومێکی ئێرانی و ئاریایی رۆڵی گرنگی لەمێژووی ئێراندا بەئەستۆ بووەو تەنانەت کورد خۆی پێکهێنەری بەشێك لەم قۆناغە بووە بۆیە ئەوەی لەبەردەستدایە هەوڵێکە بۆ دەرخستنی گرنگی ئەم نەتەوە ئێرانییە وەك نەتەوەیەك لەنەتەوەکانی تری ئێران و باسێکە بۆ روونکردنەوە سەبارەت بەپێشینەی مێژوویی نەتەوەی کورد. هەرچەندە ئەم نامیلکەیە کورتەو وتەی بیروڕای مێژوونووسانی گەورەی کوردو غەیری کوردی لەخۆ گرتووە.

بەڵام هەوڵدراوە بابەتەکان بەشێوەی زنجیرەیی و دوور لەهەر جۆرو دەمارگیرییەك بۆ هۆگرانی مێژوی کورد بنووسرێت و کۆ بکرێتەوە.

کورد بەوەوە شانازی دەکات کەتەنانەت ناوی ئێرانی لەسەر بنەمای زمانی کوردی هەڵبژاردووەو کتێبی ئاینی، واتە ئایینی

زەردەشتی بەو زمانە نووسراوەو بوێرانە دەتوانی بڵێ کە پێغەمبەرێکی ئێرانی کۆن کورد بووە.

هەروا یەکەم زنجیرەی دەسەڵات یان سیستەمی پاشایەتی لەلایەن کوردەوە دامەزراو نەتەوەی کورد لەزۆربەی مەسەلەکاندا رۆڵی گرنگی لەمێژووی ئێراندا بینیوە.

ئەگەر بڕیار بێت لەرۆڵ و کاریگەری کورد باس بکەین جێی خۆیەتی کە لەوشەی ئێران دەست پێ بکەین.

"ئێران" وشەیەکی کوردیە، ئەم وشە لەلایەن کوردەوە بەوردی و جوانیەکی تایبەتەوە لەسەر ئەو وڵاتە نراوە بەو واتایە کەکورد خۆی و نەتەوەکانی تری ئاری بەرەو ئەو شوێنە کۆچییان کردووەو تێیدا ژیاون.

بەو شێوەیە کە لەئەوێستاو لەبەندەکانی 13و 14 ی "میهر شت"دا، وڵاتی ئێران (ئیر یوش یانا) ناونراوە جوگرافی زانانی کۆنی یۆنانیش ئەو وڵاتەیان ئاریانا[1] ناوناوە.!

مەبەست لەم وتارە ئەوەیە کە لەرابردوودا (ئێرانیان) بە (ئاریانا)وە یان بەپێی ئەوێستا (ئەیریوش یانا)ن ناوبردووە. کەئاری یان ئەیر[*] هەمان ئاریاییەو یانا بەواتای خانوو و شوێنی نشتەجێبوونە. کەئێستاش لەهەوراماندا وشەی (یانە) لەئاخافتنی

[1] زانستامەی مەزدیسنە، نووسینی د. جیهانگیری ئورشیدی (زەردەشت) پێغەمبەرێك کەلەنوێوە دەبێ بیناسی، لاپەڕە (47)، نووسینی فروغێ ئورشیدی

[*] بەبۆچوونی وەرگێڕ (ئەیر) هەمان ئەیرو ئایرە کەئێستاش لەزاراوەی هەورامیدا بەواتای ئاگر بەکار دەبرێت، کەنووسەر بەهەڵە وەك ئاری پێناسەی کردووە.

www.pertwk.com

خەڵکی ئەو دەڤەرەدا بەم واتایە بەکار دەبرێت . لەزۆربەی کتێبەکاندا (ئاریایی بەماقووڵو شەرەف پێناسە کراوە. بەڵام دەبێ وەبیر بێنینەوە کەوشەی (ئاری) کەبنچو بنەواکەی ئارییە، وشەیەکی کوردییەو بەواتای ئاگرەو لەوانەیە بەهۆی پاکی و پیرۆزی ئاگر لای ئێرانیەکانەوە، ئەو خەڵکە ناوی خۆیان لەو وشە وەرگرتبێت.

هەروەها کەخرایەڕوو لەئەویستادا ئاریایی بەئەیریە ناوبراوە کە لەباری زمانەوە بەئاتر، ئاگر، ئاهیر، ئایر، ئازەرو[2] .. نزیکە، کەهەمووی ئەم وشانە کوردین‌و واتای ئاگر دەگەیەنن.[3]

لەپەیوەندی لەگەڵ زەردەشت پێغەمبەری ئێرانی کۆن، دەبێ بڵێین کەبەدڵنیاییەوە زەردەشت کورد بووەو لەکوردستاندا لەدایك بووە. هەر بۆیە لەسەر بنەمای نەریتی زەردەشت دەبێ شوێنی لەدایکبوونی باشووری گوڵی چێست (ورمێ) یان وڵاتی ئاترووپاتن (ئازەربایگان – ئازەربایجان) بێ.

ناوی دایکی دوغدواو ناوی باوکی پورشەسپ بوو. ئەوان ناوی کوڕەکەیان زەردو شترا بەواتای خاوەنی وشتری زەردنا.

زەردەشت خەڵکی بۆ کاری کشت‌وکاڵ بانگهێشت دەکردو دەیویست لەئایینی ویدایی کەپێش ئاریایەکان باو بوو، زەردەشتیەکان بە(دیویەسنا) ناو دەبرد. دووریان خاتەوە، دەکرێ بڵێی زەردەشت لەریزی یەکەمی ئەو کەسانە بووە کەئایینی

---

[2] بەشێك لەفەرهەنگی ئاوێستا، ئامادەکردنی مۆبێد فیروز ئازەرگەشسب.

[3] کوردو کوردستان، نووسینی ئایەتوڵڵا مەردۆخ

یەکتاپەرستی یان ئەهروامەزدا یان لەروانگەی زەردەشتیانەوە، مەزدیسنای بڵاوکردوەتەوە. بەڵام بەهۆی دژایەتی خەڵکی خۆرئاوای ئێران، بۆ بڵاوکردنەوەی ئاینی نوێ بۆ رۆژهەڵاتی ئێران ئەچێت، لەو کاتەدا دەسەڵاتداری ناوچەکانی رۆژهەڵاتی ئێران، واتەکی گشتاسب لەگەڵ کێشەیەك رووبەروو دەبێتەوەو ئەسبە خۆشەویستەکەی تووشی دەردێکی گران دەبێت کەپزیشکەکان ناتوانن چارەسەری بکەن. زەردەشت کەلەبارەی خۆشەویستی کی گشتاسب بەئەسپەکەی، ئاگادار دەبێتەوە بەچەند مەرجێك ئامادەیی خۆی بۆ چارەسەری نەخۆشی ئەسپەکەی دەردەبڕێ کە ئەو مەرجانە بریتی بوون لە:

1- باوەڕهێنانی کی گشتاسب بەئایینی مەزیسناو هەوڵدان بۆ بڵاوکردنەوەی.

2- باوەرهێنانی شازادە ئەسفەندیار بەئایینی مەزدیسناو هەوڵدان بۆ بڵاوکردنەوەی.

3- باوەڕهێنانی شاژن کتایۆن بەئاینی مەزدیسناو هەوڵدان بۆ بڵاوکردنەوەی

4- باوەرهێنانی سەرۆك وەزیری پاشا واتە جاماسب بەئاینی مەزیسناو هەوڵدان بۆ بڵاوکردنەوەی.

بەقەبوول کردنی ئەو مەرجانە ئەسپ خۆش دەبێتەوەو کی گشتاسب زۆر شادمان دەبێت. زەردەشت بەیارمەتی پاشاو کورەکەی ئەسفەندیار دەست دەکات بەبڵاوکردنەوەی ئاینی نوێ لەئێراندا. بەڵام لەشەرێکدا لەگەڵ نەیارانیدا دەکوژرێت. کتێبی

www.pertwk.com

زەردەشت واتە ئەویستا بەزمانی کوردی نووسراوە چونکە پر لەو وشانەیە کەهەنوکە کوردەکان بەتایبەت ئەوانەی هەورامی زمانن لەئاخافتنەکانیاندا بەکاریان دەبەن بۆ تێگەیشتنی باشتر چەند نموونەیەك لە خشتەکەدا دەخەینە بەرچاو(*).

ئەڤوستا (پالەوی)	کوردی هەورامی (ه) سۆرانی (س)، بادینی (ب)	فارسی
ئەزەم Azem	ئەز (ه)	من
ئاتر atar	ئاگر، ئایر (س). (ه	اتش
ئەستە asta	ئیسك (س) ئوسخان، پێشە (ه)	استخوان
نمە nema	نمە (نما) (هەورامی)	نماز
ورازە varaza	بەراز (ه)	گوراز
وەهرکە vehrka	وەرگ (ه)	گرگ
وەفرە vafra	بەفر، وەروە – ڤەروە	برف

(*)زانستامەی مەزدیسنا دوکتۆر جهانگیری ئۆشیدری و پەرتووکی بەشێك لەفەرهەنگی ئەڤێستا بەبەراورد لەگەڵ فارسی و کوردیدا، مۆبێد فەیروز ئازەرگەشسپ.

بەرزە bareza	بەرز (ه)	بلند
براوا brava، براوات bravat	برۆ، ئەبرۆ (س)، (ه	ابرو
پارە para وشەی پالەوی	پارە، پوول (س)، (ه	پول
پەریسە paressa	پرسە (س) پەرسە (ه)	مجلس ختم
ئەرشنە tarshana	تەژنە، تەشنە (ه)	تشنە
تری three	یەرێ (ه)	سە
زاماتر zamatar	زاما، زەما (ه)	داماد
هەور hvar	وەر، خۆر (ه). (س	خورشید
کەنیکا koonika	کنا، کناچێ (ه)	دختر
کۆفنا Kofna	خەو (س) وەرم(ه)	خواب

هەڵبەتە ئەم لێکۆڵینەوە، لێکۆڵینەوەیەکی ئەدەبی و دەنگ ناسی نییەو بابەتی سەرەوە تەنیا بۆ بەراوردی زمانی ئاوێستایی لەگەڵ کوردیدا، کۆ کراوەتەوە.

www.pertwk.com

ئەم بۆچونانە دەربڕی ئەوەن کە نەتەوەی (کورد) ئێرانییەو بەدرێژایی مێژووش بەردەوام بەئێرانی بوونی خۆی شانازی کردووەو بۆ پاراستنی وڵاتەکەی گیانی ناوەتە سەردەستی، بە شێوەیەك کەپێش ئیسلام لەبەرابەری هێرشی ئەسکەندەرو یۆنانیەکاندا بەشایەتی مێژوو گیانفیدایی کردووە. کوردو کوردستان بۆ بەرگری لەئێران واتە وڵاتەکەی لەبەربەر هێرشی دوژمنان‌و بێگانەکان سەنگەری پتەوو قایم بووەو بەجۆرێك کەسەرەڕای غەدری زۆری سوڵتان جەلالەدینی خارەزمشا دژی کوردەکان، پێش هێرشی مەغۆل، سوڵتان باشترین شوێن بۆ بەرەنگاری دژی هێرش کەران، کوردستان دەزانێت.

تەنیا لەسەردەمی سەفەوییەکاندا کەبەهۆی سیاسەتی هەڵەی فەرمانڕەواکانیانەوە لەنێوان کوردو نەتەوەکانی تردا دوژمنایەتی دروست ببوو و هەندێ لەکوردەکان بەهۆی زوڵم‌و زۆری سەفەویانەوە، پەنا دەبەنە بەر عوسمانیەکان کەدەوڵەتی عوسمانی باشترین سوود وەردەگرێت‌و بەشی هەرە زۆری خاکی کوردستان داگیر دەکات‌و دەیخاتە ناو سنووری دەسەڵاتیەوە، بەڵام ئەو کوردانەی کەبەهۆی عوسمانی‌و تورکەکانەوە لەئێران جیاکراونەتەوە تا ئێستاش داب‌ونەریتی ئێرانی‌و کوردستانی خۆیان پاراستووە. نموونەی روون‌و ئاشکرای ئەو داب‌و نەریتە بەجێهێنانی جەژنی نەورۆزە کەدەکرێ ئەم رێ‌و رەسمە وەك شایەتی زیندوو بۆ کەلتوورێکی هاوبەشی ئێرانی‌و کوردی ناوی لێبەرین.

بنج و بنەوای کورد

کورد لە کوێوە هاتووە؟ هۆی ئەو ناوەی کەلێینراوە چ بووە؟ نەژادی چییە؟ گەلێك پرسیاری تر کەنەتەنیا سەبارەت بەکورد لەبارەی نەتەوەکانی تردا ئاراستە دەکرێن. بەڵام سەبارەت بەکورد بیروڕای مێژوو نووسان سەرنجراکێشە.

لەشەرەفنامەو مێژووی ئەردەلان بەپشت بەستن‌و لاسایی کردن لەشانامەی فیردەوسی، کورد پەیوەند دەدەن بەداستانی زوحاکەوە، ئەو مێژوونووسانە کورد بەرزگاری دەستی زوحاك دەزانن، باشتر وایە بۆ تێگەیشتن‌و روون بوونەوە ئاماژەیەکی کورت بدەین، چیرۆکی زوحاك: زوحاك یا بیوراسیب گەڵاڵەی داگیرکردنی ئێرانی لەمێشکدا بوو، ئەهریمەن لەو ئارەزوو ئامانجەی زوحاك ئاگادار بوو و دەیویست بەجۆرێك بیخاتە ژێر رکێفی خۆیەوە، بۆیە خۆی وەك چێشتلێنەرێکی لێزان ناساند بەزوحاك‌و چێشتی زۆر بەتام‌و لەزەتی دەدایە کەپاشا بەخواردنی کەیف خۆش دەبوو هێزو توانایەکی سەرسوڕهێنەر دایدەگرت بۆیە لەئەهریمەن دوای کرد بەبۆنەی ئەو خزمەتە باشەوە حەزو ئارەزووی خۆی وەك داواکاریەك ئاراستەی پاشا بکات. لەبەرانبەردا ئەهریمەن لەپاشای بەهێزو دەسەڵاتدار داوای کرد کەروخسەتی بداتێ هەردوو شانی ماچ بکات. زوحاك ئەو داواکاریە زۆر بچووك دەزانێت‌و رەزامەندی

www.pertwk.com

دەردەبڕێت. بەماچ کردنی هەردوو شانی پاشا لەلایەن ئەهریمەنەوە دوای چەند ڕۆژ زوحاك نەخۆش دەکەوێت و لەشوێنی ئەو ماچانەدا زامێکی زۆر ترسناك سەرهەڵدەدات و پاشان دوو ماری ترسناك لەشانەکانی پاشادا (زوحاك) سەردەردێنن بەجۆرێك کەپزیشکان لەچارەسەرکردنی ئەو نەخۆشییە ماندوو دەبن و ناتوانن دەرمانی بکەن. ئەوان چەندین جار ئەو مارانە دەبڕن و لایان دەبەن بەڵام دیسان زیندوو دەبنەوەو سەرهەڵ دەدەن. لەم کاتەدا ئەهریمەن بەشێوەیەکی سروشتی بۆ چارەسەری ئەو نەخۆشیە دەچێتە سەرینی زوحاك و پاش دیتن و کۆڵینەوە بەپاشا ڕادەگەیەنێت کە ئەم مارانە تەنیا بەیەك شێوە چارەسەر دەکرێن ئەویش ئەوەیە کەهەر ڕۆژ مێشکی کوڕێکی گەنج بۆ هەریەك لەوانە دابین بکرێت تا ئارام ببنەوەو پاشا بتوانێ بحەسێتەوە. لەئاکامی ئەم فەرمانە ڕۆژانە دووڵاو سەردەبڕان و مێشکیان دەدرا بەمارەکان و ئەوانیش پاش خواردنی ئەو مێشکانە ئارامیان دەگرت و پاشا دەیتوانی تا ڕۆژی دوایی بحەسێتەوە. ئەم کارە بەردەوام بوو تا ئەو کاتەی کەلەتاوانبارانی بەندیخانە کەسێك نەمایەوە بۆ سەربڕین، بۆیە خەڵکی ئاسایی کەوتە بەر پەلامارو کوشتن. کاوەی ئاسنگەر کەلەنێو خەڵکدا خاوەن ڕێزو پلەو پایە بوو، پاش ئەوەی کە 17 کوڕی دەبنە قوربانی مارەکانی پاشا، بۆ کوشتنی دوایین کوڕەکەی دێنە لای بەڵام ئەو بەر داوێنی چەرمی خۆی کرد بەئاڵای خەبات دژی زوحاك و دارو دەستەکەی و بەپشتگیری لەفەرەیدون ڕاپەڕی.

فەرەیدون کەخاوەنی شکۆی خودایی بوو، زوحاك بەند دەکات و خەنجەرێکی کوشندەی لێدەدات و کەبەهۆی ئەوەوە مارو دەمار کۆڵ و زیندەوەری زیانە ڕۆ لەسەر زەویدا بڵاو دەبنەوە. (ئەشا سپەند سرووش) خێرا بەفەرەیدوون دەڵێت کەلەبری کوشتن زوحاك لەکێوی دەماوەندا زیندانی بکات.

فەرەیدوون ئەو کارە بەجێ دەگەیەنێت و بەو شێوە زوحاك لەناودەچێت بەڵام خاڵی سەرنجراکێش لەم چیرۆکە ئەفسانەیەدا ئەوەیە کەناوی کورد دێنیتە ئاراوەو ئەوەش بەم شێوەیە کەبەگوێرەی شانامەی فیردەوسی، زوحاك بۆ ئەوەی مێشکی لاوان ئامادەی خواردنی مارەکانی بکات دوو کەسی چێشت ئامادکەری بەناوەکانی ئارمایل و کەرمایل لەخزمەتدا بوو. ئەو دوو کەسە کاتێك لاوەکانیان بۆ سەربڕین دەهێنا بەردەستی، یەکێکیان بەدزییەوە ئازاد دەکردو لەباتی ئەودا مێشکی پەزیان تێکەڵی مێشکی لاوی دیکە دەکردو دەیاندا بەمارەکانی زوحاك. پاش ماوەیەك ژمارەی ئەو لاوانەی زیادبوو و کەم کەم هۆزێکی گەورەیان پێکهێناو بوون بەبنچ و بناوانی کوردو بەگوتەی فیردەوسی دەستیان کرد بەشوانی و ئاژەڵداری کەئەمە دەقی شیعرەکەی فیردەوسییە.

چنان بد کە هر شب دو مرد جوان
چە کهتر چەاز تخمە پهلوان
هەموو شەوێ دووڵاویان
چ لەچینی فەقیرو چ لەنەتەوەی پاڵەوان

www.pertwk.com

خورشگر ببردی به ایوان شاه
وزو ساختی راه درمان شاه
دوولاویان دەکوشت و مێشکەکانیان
بۆ ئەژدیهاکان لێدەنا
بکشتی و مغزش بپرداختی
مران اژدها را خوش ساختی
از ان دو یکی را بپرداختند
جو این چاره نیز نشنا ختند
تەنیا ڕێگەچارەیان ئەوەبوو کە
یەکێکیان دەکوشت و ئەوی کەیان رزگار دەکرد
برون کرد مغز سرگوسفند
امیخت بامغز ان ارجمند
مێشکی مەڕێکیان دەردەهێنا
و لەگەڵ هی لاوێك ئامێتەیان دەکرد
یکی را بجان داد زنهار و گفت
نگر تابیاری سر اندر نهفت
یەکێ لەوانەی بەرئەداو پێی ئەگوت
هۆشت بێ خۆت بشارەوە
نگر تانباشی بەئاباد شهر
ترا درجهان کوەو دشت است بهر
قەت روو نەکەیتە ئاوەدانی
ئەبێ شوێنی تۆ، شاخ و دەشت بێ

از اینگونه هر ماهیان سی جوان
از ایشان همی یافتندی روان
هەر مانگێگ سێ لاویان رزگار دەکرد
بەشێوەیەك کەس نەیدەناسین
چوگرد امدندی ازایشان دویست
بر انسان کەنشنا ختندی کەکیست
خورشگر بریشان بزو چند میش
بدادی و صحرا نهادیش پیش
ئاشپەز ژمارەیەك بزن و مەڕی ئەدانێ و
ڕەوانەی دەرو دەشتی دەکردن
کنون کرد از ان تخمه دارد نژاد
کز اباد نیاید بدل برش یاد
ئێستا کوردەکان لەنەوەی ئەوانەن
کەبیریان لەئاوەدانی نەدەکردەوە
بەڵام ئەمە تەنیا ئەفسانەیەکی دوور لەراستیەو هیچ بنەمایەکی زانستی و مێژوویی نییە.

www.pertwk.com

بیروڕای مێژوونووسانی عەرەب سەبارەت بەبنج و بەوای کورد

بیروڕای هەندێ لەمێژونووسانی عەرەب سەبارەت بەکورد سەرنج ڕاکێشە، ئەوان کوردیان بەبنەماڵەی جن دادەناو دەیانگوت (الاکراد طائفة من الجن)(4) .

هەندێ تریان ڕەچەڵەکی کورد بەعەرەبەوە گرێدەدەن، هەروا کە لە (مروج الذهب) هاتووە کەباپیرە گەورەی کوردەکانی ربیعە کوڕی نەزەر کوڕی مەعازەو هەندێکیشیان پێیان وایە موزیر کوڕی نەزەرە، کەهەردووکیان لەدەسەڵاتدارانی وڵاتی ڕەبیعە (دیاربەکر)و "میسر" یان (ڕەقە) بوون(5) کەهەڵبەتە بۆ ئەمەش هیچ بەڵگەیەکی مێژووی و باوەڕپێکراویان نییە. مەسعوودی پێیوایە کەکوردەکان سەرەتا عەرەبی قسەیان کردووە پاشان زمانەکەیان گۆڕانکاری بەسەرداهاتووە، کێر پۆراتیری زماننناس وەڵامی ئەم پرسەی داوەتەوەو دەڵێت (داب و نەریتی کوردەکان بەقەد تاشە بەردەکانی شاخ و چیای وڵاتەکەیان)(6) نەگۆڕن کەسانێك کەسەر بەمەکتەبی یافسین(7) پێیان وایە نەژادی هیندو ئەورووپی پاشماوەی نەوەکانی یافسن و کوردیش بەبۆنەی ئەوەوە کەهیندو ئەورووپین، یافسی

(4) کوردو کوردستان، نووسینی نیکیتین
(5) لێکۆڵینەوەیەك سەبارەت بەکوردو کورستان، نووسینی محەمەد ئەمین زەکی
(6) کوردو کوردستان، نووسینی نیکیتین
(7) یافسی بەواتای یافس کوری سێیەمی حەزرەتی نوح

بەئەژماردێن. ئەوان پێیان وایە کەحەزرەتی نوح پاش ئەوەی کەتۆفان ڕزگاری کردبوو سی کوڕی هەبوو بەناوەکانی (سام، حام و یافث کەعەرەبەکان نەوەی سام کوڕە گەورەی نوحن، حامیش منداڵی ڕەش پێستی لێکەوتەوە، هەروەها هیندو ئەوروپیەکان نەوەی یافسین(8) .

بناغەی کورد لەڕوانگەی مێژووییەوە

کورد لەڕوانگەی وشەوە بەواتای بەهێزو پاڵەوان پێناسە کراوە، ئەمین زەگی بەگ لەکتێبی کوردو کوردستان لەو باوەڕە دایە کەڕەنگە وشەی کورد لەزمانی ئاشوورییەوە وەرگیرابێت کەلەو زمانەدا کاردو کورد بەواتای بەهێزو پاڵەوان هاتووە. هەندێ کەسی تر کورد بەگوردی فارسی تێگەیشتوون کەلەشانامەدا بەواتای پاڵەوانە.

ڕۆژهەڵاتناسانی بەناوبانگ هەروەك نۆلدکە، هارتمان، ویسباخ لەو باوەڕەدان کەکیرتیەکان یان کورتیەکان (9) کەلەلایەن مێژوونووسانی سەردەمی کۆن لەوانە ئیسترابوون، جوگرافی زانی

(8) کوردو کوردستان، نووسینی ئایەتوللا مەردوخ
(9) کوردو کوردستان، نووسینی نیکیتین

www.pertwk.com

بەناوبانگ ئاماژەیان پێکراوەو لەوڵاتی مادی بچووكو ئیران ژیاون دەبێ ئەو کوردانە بن کەباسیان لێوە دەکەین[10]

کوردەکان چەندین هەزار ساڵ پێش هاتوونەتە شوێنێك لەباشووری ئەرمەنیا کەدواتر کوردستان ناونراوەو سنووری لەرۆژهەڵاتەوە تا دیجلەو بەدرێژایی زاگرۆس تا دەریای عەمان‌و لەرۆژئاواوە بەدرێژایی رووباری فورات تا سووریەو شاماتو لێواری دەریای مەغریب (مەدیتەرانە)[11] یان دەریای ناوەڕاست کێشراوە .

لەکتێبە مێژووییە کۆنەکاندا بەتایبەت لەسەدەی حەوتەمی پێش زایین باس لەوڵاتێك بەناوی (کوردوین) کراوە کەبەگوێرەی سێرمارك سەیکس، ئەم وڵاتە لەسەرچاوەی زابی گەورەی دیجلە تا دەریاچەی وان کێشراوە[12]

بەڵام ئەو پرسەی کەبنەچەقی کوردەکان چیبووەو باو باپیرانیان لەکوێوە و چۆن هاتوونەتە کوردستان لەنێو مێژوونووسان و رۆژهەڵاتناساندا مشتومڕی جۆراوجۆری هێناوەتە ئاراوە کەدەکرێ بەدوو دەستە دابەشیان بکەین.

---

(10) Qurtii

(11) سنوری جوگرافی کوردستان بەگوێرەی کتێبی کوردو کوردستانی ئایەتوللا مەردۆخ بەم جۆرەیە (باکور دەریای خەزەر، زنجیرە چیاکانی ئاراراتو باشووری دەریای عەمان‌و حکومەتی ئیلام، رۆژئاوا، حکومەتی شوومیە – ئاکاد، رۆژهەڵات دەریای مەدیتەرانە.

(12) سەبارەت بەکوردو کوردستان، نووسینی محەمەد ئەمین زەکی، وەرگێرشانی حەبیب وللا تابانی

دەستەی یەکەم: مێژونوسانێك کەپێیان وایە کورد ئیرانییەو لەرەگەزی هیندو ئەوروپایەو لەرۆژهەڵاتەوە هاتوونەتە بانی ئیرانەوە "کوردستان" هەڵبەتە لەوانەیە لەگەڵ خۆجێیەکانی ئەو ناوچەدا تێکەڵ ببوون.

مینورسکی رۆژهەڵاتناسی بەناوبانك پێیوایە کەکوردەکان لەرۆژهەڵاتەوە هاتوون بۆ رۆژئاوای بانی ئیران.

ئەو دەڵێت (بەلەبەرچاوگرتنی راستیە مێژوویی‌و جوگرافییەکان لەوانەیە نەتەوەیەك بەناوی کورد لەئاکامی تێکەڵبوونی دوو نەتەوەی وێکچوو واتە ماردویی‌و کوردویی کەهەردوو بەزاراوەی میدی زۆر نزیك لەیەك قسەیان دەکرد پێك هاتبن. لەروویێکەوە ئاشکرایە کەکوردەکان بۆ پەرەپێدان‌و بڵاوبوونەوەیان بەرەو رۆژئاوا لەفاکتەری ناوچەیی‌و خۆجێیی سوودیان وەرگرتبێ واتە خەڵکی ئەو شوێنەیان تێکەڵی خۆیان کردبێ[13]

دەستەی دووەم: لەو باوەڕەدان کەکورد خۆجێی‌و نیشتەجێی ناوچەی رۆژئاوای ئیران یا کوردستان بووە. کوردەکا بەخزم‌و هاورەگەزی خەڵکانی تری ئاسیای بچووك وەك خالدی، و گورجی، ئەرمەنی دەزانن‌و پێیان وایە کەبەزمانی ئەوان قسەیان کردووەو پاشان یەکێك لەزاراوە ئارياييەکانیان لەباتی ئەو هەڵبژاردووەو قسەیان پێکردووە.

---

(13) مێژووی کوردو کوردستان – نیکیتین

www.pertwk.com

هەڵبەتە ئەم هۆزانەش ئاریایی بوونە، چونکە کۆچی ئارياییەکان کەم کەم دەستی پێکردووەو لەماوەی چەندین سەدەدا بەئاکام گەیشتووە.

رۆژهەڵاتناسێك وەك نەژمار تۆرودانژن و لەهەمان هۆیت لەو دەستەو تاقمەن.

هەروا تۆرودانژن لەکۆمەڵەی (ئوریۆلوژی) دەڵێت دوو بەردە نووسراوی پەیوەندیدار، دوو هەزار ساڵ پێش (ز) زانیاری ئەوەمان دەدەنێ کەخەڵکێك بەناوی سۆ (SO) لەوڵاتێك بەناوی کارداکا وەلە باشووری دەریاچەی وانەوە دەژیان[14]

سەرنجراکێش ئەوەیە کەلەکتێبی شەرەفنامەدا ، شەرەفەدین بەدلیسی نووسەرو بەرهەمهێنەری کتێبەکە، دەنووسێت لەبەدلیسدا (کەنووسەر خۆی نیشتەجێ ئەوێ بووە) لەو سەردەمەدا قەڵایەك بەناوی سوی (suy) هەبووە[15]

بەلەبەرچاوگرتنی دوو تیۆری ناسراو و بەناوبانگ سەبارەت بەبنج و بنەوای کورد، لێرەدا دەبێ ئاماژە بدەین کەلەوانەیە هەردوو تیۆرەکە لەروانگەی جۆراوجۆرەوە دروست بن، هەروا دەتوانی بڵێی کەکوردەکان دوو تاقمە بوون بۆیە بەئاسانی ئەم تێکەڵبوونەیان قەبووڵ کردووە.

---

[14] کوردو کوردستان، نووسینی محەمەد ئەمین زەکی، وەرگێڕانی حەبیبوڵلا تابانی

[15] مێژووی کوردو کوردستان، نوسینی شەرەفەدینی بەدلیسی

بەم شێوەیە پێویستە لەسەرەتادا بەکورتی وێنایەکی هۆزە سەرەکی خۆجێیەکانی وڵاتی کوردستان بخەینە پێش چاو پاشان سەبارەت بەمێژوی کورد باس بکەین.

ئەو نەتەوانە کەمێژنووسان و رۆژهەڵاتناسان پێیان وایە پێش لەکۆچکردنی ئارییەکان لەرۆژئاوا و باکووری رۆژئاوای ئێران دەژیان بریتی بوون لە

1ـ لۆلۆ (Lullu) یا لۆلۆبومەکان Lullu Bums

2ـ گوتی (Gutie) یا کوتی (Quti) یا کورتی (Qurti)

3ـ کاسیەکان Kssites

4ـ میتانی Mitanni

5ـ سوربای Subaari

6ـ نەیری Nairy

www.pertwk.com

1ـ لۆلۆ:

ئەم نەتەوە لەناوچەی سلێمانی (شارەزوورا)[16] ژیاون. هێشتا روون نەبۆتەوە لۆلۆکان چ کاتێك هاتوونەتە ئەو ناوچەیە، بەڵام لەگەڵ گوتیەکاندا تێکەڵاویان کردووە (ئەلمەسیتد) و هەروەها پرۆفیسۆر سپایزەر پێیان وایە ئەم هۆزە رەچەڵەکی لورەکانن[17]

ئەوەی کەلەلۆلۆکان لەبەردەستدایە تابلێتێکی نارام سین فەرمانڕەوای ئاکادە، کەلەدەربەندی گاور دۆزراوەتەوە. بەپێی ئەم تابلێتە سوپای ئاکاد بەسەرکردایەتی نارام سین هێرشی بردووەتە سەرولاتی لۆلۆ ئەو شوێنەی داگیر کردووە.

2ـ گوتی ـ کورتی:

سەبارەت بەو گوتیەکان زۆر گونجاوە کەبڵێی نەتەوەی کورد ناوی خۆی لەو نەتەوەوە وەرگرتووە.

[16] شارەزوور لەباشووری رۆژهەلاتی سلێمانیدا هەڵکەوتووە کەئیرانیەکان نیوەی رێیان پێ دەگوت چون لەنیوەی رێگای مەداین و شیست کە ئاتەشگای بەناوبانگی ئاتەشگای گەشسب تێدابوو، هەڵکەوتبوو هەڵبەتە لەشەرەفنامەدا نووسەر پێی وایە لەم شارەدا هەرکەس دەسەلاتی هەبایە حکومەتیشی دەگرتە دەستەوە. هەر بۆیە بەشاری زۆر ناوبانگی دەرکرد.

[17] لێکۆڵینەوەیەك سەبارەت بەکوردو کوردستان، نووسینی محەمەد زەکی، وەرگێڕانی حەبیبوللا تابانی

نەتەوەی کورتی لەزنجیرە چیاکانی زاگرۆس و لەرۆژئاوای ئیران و باشووری ئەرمەنیا نیشتەجی بوون و بۆ ماوەیەکی زۆر بەسەر ئەو ناوچانەدا دەسەلاتیان هەبووەو تەنانەت ولاتی ئاکادیشیان داگیر کردووە. بەجۆرێك کەپاشا بەهێزەکانی ئاکاد وەك لاگاشی[18] و تیریگان[19] دەبنە هاولاتی کورتیەکان بەلام لەسەدەی 25ی پێش ز. بەهۆی هێرشی فەرمانڕەوای ئوور (UR) حکوومەتی کورتی لەناوبراو خەڵکی ئەو ولاتە گەڕانەوە بۆ چیاکانی زاگرۆس شامانە سەری یەکەم (شنەمنەسەر) حوکمڕانی ئاشوور، گوتیەکان بەم شێوە وێنا دەکات.

عەشایەری گوتی دلێرو نەبەز بوون و لەولاتی ئورارتۆ (ئەرمەنستان) تا کەمۆخی (کیوی عابدین) نیشتەجێن. هەروەها لەسەری دەڕوات و دەڵێت:

قەومی کورتی لەئاسمانی ئەو سەردەمەدا ئەستێرەیەکی درەوشاوە بوو کەوێڕای هێزو دەسەلات لەڕوانگەی خۆڕاگری و پشت بەخۆ بەستن و ترساندن و وێران کردنەوە ناوبانگی دەرکرد بوو. لەبەرابەری دەسەلاتی مندا راپەڕی و بەراوەستاویی لەسەر دوژمنایەتیەکەی بەردەوام بوو. پاشان دەڵێت:

[18] Lagashi

[19] Tirigan

www.pertwk.com

لەولاَتی ئورتارتۆتا (کەموخی) خوێنی گوتیەکان وەك ئاو بەسەر زەویدا دەرژا[20]

زۆر دەگونجیّ کەبڵێی لۆلۆکان و گوتیەکان یەك نەتەوەن و رەنگە دوو گرووپی جیاواز لەعەشیرەتێك بن، بەجۆرێك کەپاش ئەوەی سوپای ئاکاد بەرێبەری نارام سین هێرشیان بردە سەریان و دەسەلاَتەکەیان لەناوچوو پاش ماوەیەك زۆر کەم بوون هۆی ئەوە کە ئاکادو نارام سین لەناو ببرێن.

بەپێی ئەو ئاسەوارانەی کەلەبەردەستن ولاَتی گوتی ولاَتێکی شاخاوی و بەرزبووە کەشاخێکی بەرزی وەك نیسیر[21] کینیا یان کێوی رزگاری لەخۆرتووە.

بەپێی گێرانەوەی بابلیەکان پاپۆری حەزرەتی نوح، پاش زریانی نوح لەکێوی نیسیر نیشتۆتەوە.

قورئانی پیرۆز ئەو کێوەی کەکەشتی نوح تێیدا نیشتووەتەوە بەجودی ناوی بردووەو دەفەرموێت (واستوت علی الجودی)

لێکۆڵەران پێیان وایە کەکەشتی نوح پاش زریان لەسەر کێوی جودی نیشتووەتەوە. زۆر دەگونجیّ کەجودی هەمان گوتی بێت، لەبەرئەوەی پیتی (گ) لەعەرەبیدا ناخوێندرێتەوە، لەباتی ئەودا پیتی (ج) دەخوێندرێتەوە.

(20) لێکۆڵینەوەیەك سەبارەت بەکوردو کورستان، نووسینی محەمەد ئەمین زەکی، وەرگێرانی حەبیبولا تابانی

(21) Nesir

بۆیە چیای نیسیر کەلەولاَتی گوتیدا هەڵکەوتووە، شوێنێکە بۆ هاتنە ئاراو گەشەی مرۆڤ لەسەر زەویدا.

(ستریك) لەئینسیکۆپیدای ئیسلام بەرگی یەکەم لاپەرەی (106) دەڵێت (نووسەرانی مەسیحی بەچیای جودی (کوردوین) یان وتووە. کەچیای نیسیر، خۆی لەکوردوین هەڵکەوتووەو لەسەردەمی ئاشووریاندا ولاَتی بۆتان و ئاشووری بەگوتیوم واتە ولاَتی گوتی – کوتی بەناوبانگ بووەو بەم جۆرە لەوانەیە ئەم ناوە تا سەردەمی ئیسلام وەك خۆی ماوەتەوەو وشەی جودی لیّ دوست بووبێتەوە[22]

3ـ کاسای (کاسی)

کاسیەکان یەکێك لەو نەتەوانەن کەدەکریّ لەگەڵ گوتیو لولویەکان بەپێشینانی کورد ناویان بەرین. کاسیەکان لەزنجیرە چیای زاگرۆس دەژیان کەشوێنی سەرەکی ئەوان کرماشانی ئەمرۆ بووە چونکە لەگەڵ گوتیو لۆلۆییەکان هاو رەچەڵەك و هاو کەلتوورو بوون بۆیە بەردەوام تەبایی و یەکگرتوویيان هەبووە. ئاکادییەکان ئەم نەتەوەیەیان بەکاشتو ناو بردووەو لەئەنجیل و نێو خەڵکی بابلدا بە کووش ناویان دەرکردبوو.

(22) لێکۆڵینەوەیەك سەبارەت بەکوردو کوردستان، نوسینی محەمەد ئەمین زەکی، وەرگێرانی حەبیبولا تابانی

www.pertwk.com

لەسەردەمی کاسیەکان حاکمی وڵاتی گاندیش[23] ، بابلی داگیر کرد کە ئەم رووداوە لەساڵی 1760 پ. ز روویداوە[24] .

کاسیەکان لەسەردەمی هەخامەنشیاندا لەباتی هاتوچۆی بازرگانی نێوان خەڵکی بابلو ئەکباتان باجیان وەردەگرت.

کاسیەکان لەسەردەمی دەسەڵاتی ئوولام – بوریاش توانیان هێرش ببەنە سەر وڵاتی سۆمەرو داگیری بکەن.

ساڵی 1710 پ. ز و لەسەردەمی ئاگوم سۆم[25] ئەم دەسەڵاتدارە کوردە توانی وڵاتی ساحل (لیوار)یان (دووریی)[26] داگیر بکاتو پاشان حکومەتی کاسی کە بەسەر سۆمەرو ئاکاد زاڵ ببوو بەگۆڕانی ناوی خۆیان حکوومەتی کاردۆنیان لەساڵی (1746 تا 1171 پ. ز) لەباتی کاسایی پێك هێنا کەیەکێك لەبەهێزترین و بەردەوام ترین حکومەتەکانی مێژوی هۆزە کوردەکان بووە.

بەڵام ئەم حکوومەتە هەروەك حکوومەتو شارستانیەتەکانی تری مێژوو بەرەو لاوازی ڕۆیشتو لەئاکامدا لەساڵی (1171 پ. ز) پاشای بەهێزی ئاشوور تگلاشو نین هێرشی بردە سەر ئەو حکوومەتەو پێتەختی کاردۆنیا واتە شاری لاگاشی داگیر کردو بەدەسەڵاتی کاردۆنیا کۆتاییان هێنا.

(23) Gandish

(24) مێژووی کوردو کوردستان، نووسینی ئایەتەوڵلا مەردۆخی

(25) Agom

(26) Dure

4ـ میتانی:

لەتەنیشت ئەم سێ نەتەوەدا کەوەك بنجو بنەوای کورد لەزنجیرە چیای زاگۆرۆس ناویان لێبراوە دەبێ لەمیتانیەکانیش یاد بکەینەوە، ئەم هۆزە کەرۆژهەڵاتناسان بەهیندو ئەورووپی ناویان دەبەنو لەسەدەی (18و 19)دا بەرەو چیای زاگرۆس کۆچیان کردووە بەهۆی هاوخوێنی لەگەڵ خەڵکی لۆلۆ، گوتیو کاسی لەگەڵ ئەواند یەك دەگرنەوە. میتانیەکان لەدەوروبەری کەرکوکی ئێستادا حکومەتێك پێك دێنن کەپێتەختی ئەو شارە واشۆگانی[27] بووە.

ئەم حکومەتە بەشێك لەحکوومەتە بەهێزەکانی سەردەمی خۆی بووە، کەمیسریەکان ئەوانەیان نەهاری وتووە و لەتەوراتیش بە(ئارام نەهاروم) ناوبراون.

حکوومەتی میتانی بەبەهێزبوونی ئاشووریەکان بەرەو لاوازی دەچێتو لەسەردەمی حکوومەتی ناسر پاڵی سێیەم پادشای ئاشوور حکومەتی میتانی لەناو دەبرێت.

(27) washsh gann،

www.pertwk.com

5ـ سۆباری:

ئاكادیەكان بەو نەتەوەیە كەلەناوچەی نێوان باكووری رۆژئاوای ئیسلام تا چیای ئامانۆس[28] دەژیان، سۆباریان دەگوت رۆژهەڵاتناسان لەو باوەڕەدان كەسۆباری، لەقێك لەشارستانیەتیی میتانی بووە.

شەریش شاری گرنگی سۆباری بووە كەبەهۆی تێگلاَن یەلایزەری یەكەمەوە لەساڵەكانی (1100–1110پ.ز) گەمارۆ درا، بەلاَم سۆبارییەكان بەیارمەتی هاوپەیمانەكانیان خۆڕاگرییەكی شایانی ستایشیان نیشان دا.

6ـ نایرییەكان:

دەبێ لەنایرییەكان وەك میراتگری دەسەلاَتە ناوبراوەكانی پێشوو ناو بەرین. ئەم شارستانیەتە ئاكامی یەككگرتوویی پاشماوەكانی لۆللو، گوتی، كاسایو میتانیو سۆباریانە كەپانتایی دەسەلاَتی ئەوان لەتەواوی حكومەتەكانی پێشوو پتر بووە.

[28] ئەم شاخە لەناوچەی ئاتنایە كەشەمەندەفەری حەلەب بۆ ئارتینا لەوێ تێپەڕ ئەبێ

میرسۆن، رۆژهەلاَتناسی بەناوبانگ دەڵێت ((ولاَتی نەیری تەنیا ناوچەی سەرووی زێی گەورەی لەخۆ نەگرتووە، بەڵكو تێگلان پلایزەرو نەوەكانی، ئەو نەتەوەی كەلەناوچەی دیجلەو فورات لەباكووری یەنفاس واتە ولاَتانی بەدلیسو توریس نیشتەجێ بوون، نایریان دەگوت و ئەم ولاَتانە هەمان ئەو ناوچانەن كەپاش لەناوچوونی حكومەتی مادو لەمەودای نێوان حكومەتەكانی هەخامەنشی لەفارسدا لەساڵی (401 پ. ز نەتەوە شەڕئەنگێزەكانی كوردۆیەن لەوێدا دەژیان. كەبەبڕوای من هەر ئەم نەتەوەیەیە كەبەباوباپیری كوردی ئێستاو نەوەكانی ماد ناسراوە[29]

كوردۆیەنەكان بەدڵنیاییەوە هەمان نەتەوەی كاردۆكن كەگەزەنفون لەكاتی گەڕأنەوەی یۆنانیاندا بۆ ولاَت خۆیان چاوی پێكەوتوون. بەم جۆرە كاتێك یۆنانیانی بەكرێگیراوی نێو سوپای كورشی بچووك لەسوپای ئەردەشێری دووەم شكست دەخۆنو ویستیان بەفەرماندەیی گەزەنفون بگەڕێنەوە بۆ یۆنان كەلەگەڵ كاردوكەكاندا بەرەو روو بوونەوە لەئاكامدا كێشەی زۆریان لەلایەن كاردۆكەكانەوە بۆ دروست بوو. بەجۆرێك كەگەزەنفون بەدژواری دەتوانی هەڵێت، بۆیە لەپەیوەندی لەگەڵ ئەواندا دەنووسێت.

كوردەكان خەڵكێكی زۆر جەنگاوەرنو توانیان ئەو سەدوو بیست هەزار سەربازەی كەپاشای یۆنان بۆ سەركوتی ئەوان

[29] سەبارەت بەكوردو كوردستان، نووسینی ئەمین زەكی، وەرگێڕانی حەبیبوللاَ تابانی

www.pertwk.com

ڕەوانەی ئەو وڵاتەی کردبوون، لەناوبەرن بەجۆرێك کەکەسێك لەوان بەزیندوویی نەمایەوە[30].

ماد:

لەپاش باسکردن سەبارەت بەنەتەوە نیشتەجێیەکانی چیای زاگرۆس کەپێش لەماد لەوێدا دەژیان ئێستا دەبێ لەمادەکان بکۆڵینەوەو حکومەتی ماد کەزۆر لەوە دەچێت کورد پێکهێنەری بووبێت، ناوەندی سەرەکی دەسەڵاتەکەی لەناوچە کوردنشینەکانی کوردستانی ئەمڕۆ بووە. زۆر لەوە دەچێت دەوڵەتی ماد، پاش ڕووخانی یەکێتی (ماننایی)کەلەزنجیرە چیای زاگرۆس، نێوان هۆزە جۆراوجۆرەکاندا لەدژی ئاشوور پێکهات، دروست بووبێت، هاوکات لەگەڵ دروست بوونی دەوڵەتەکان‌و شارستانیەتە گەورەکانی ناوبراو لەوانە (گوتی، لوللو بی..) دەسەڵاتدارانی بچووکی مادیش وەك حکومەتی ناوچەیی بچووك بەردەوام درێژەیان دەدا بەدەسەڵاتی خۆیان[1].

---

[30] گەرانەوە لەئیران نووسینی (گەزەنفون) جفری ماوس هۆڵد وەرگێڕانی مەنوچەهر ئەمیری

[1] هەڵبەتە ئەم باسە کەدەسەڵاتە بچووکەکانی لەوڵاتی کوردستانی ئەوڕۆ حوکمڕانیان کردووە بەهۆی جوگرافیای تایبەتی ناوچەکەو بوونی زنجیرە چیاکانی زاگرۆس لەو ناوچەیەدا سروشتیە بەۆجرێك کەناوچەگەلێکی بەتەواوی گەمارۆ دراو لەنێوان چیاکانی زاگرۆس دەبینرێت کەلەو سەردەمەدا دەسەڵاتداری ئەو ناوچانە دەیتوانی بەهۆی ئەو بەربەستە سروشتیانەوە حکومەتێکی بچووك بۆ ماوەیەکی درێژ بەرێوەبەرێت.

لەسەردەمی پادشایەتی خالیدیەکان، یەکێك لەپاشاکانی مانایی کەگوێڕایەڵی ئاشوور بوو کورێکی خۆی بەناوی دیاکۆ لەسوپای خالیدی وەك دیل داوەتە دەستەوە.

خالیدیەکان دواتر بەهۆی دیاکۆوە 23 ناوچەو قەڵایان لەناوچە جۆراوجۆرەکانی مانایی‌و مادی داگیر کرد، پاشان سارگۆنی ئاشووری دژی ئەو بەشەر دێت‌و شکستی دەدات‌و لەگەڵ بنەماڵەکەیدا بەدیلی بۆ شاری حەمس لەوڵاتی شام دووری دەخاتەوە.

هەندێك لەمێژوونووسان وەك رەشید یاسمی پێیان وایە کەدیاکوی مادی لەگەڵ دیاکوی مانایی کەبەهۆی سارگۆنی ئاشووری لەساڵی 715 پ. ز دیل‌و پاشان دوورخرایەوە، هەریەك کەسە[1]:

مادەکان نەتەوەیەکی ئاریایی بوون‌و یەکەمین ئاماژە بۆ ئەو نەتەوەو دەسەڵاتێك کەپێکهێناوە دەگەرێتەوە بۆ سەردەمی شەمنەسری سێیەم لەساڵی (837 پ. ن) واتە ئەوکاتەی (شەمنەسری) سێیەم پاشای ئاشوور، هێرشی بردە سەر چیاکانی کوردستان‌و وڵاتی ناسراو بەپارسواو ئامادیەکان، هەروەها کەلەنووسراوەکی پەیوەندیدار بەو پاشاوە بەدەست هاتووە، وادەردەکەوێت کەنزیکەی 27 ئەمیرو پاشا بەسەر 27 هەرێمی ئەو

---

[1] کوردو پەیوەندی نەتەوەیی ئەو، نووسینی رەشید یاسمی

www.pertwk.com

ولاتەدا حوكمڕانیان دەكرد كەهەمووی ئەوانەیان بەئاماد یا ماد ناو دەبرد[31]

ئەم ڕاستیە نیشاندەدات كەدەوڵەتی ماد، دەوڵەتێك بوو كەپێكهاتبوو لەیەكێتی گروپە جۆراوجۆرەكانی هیندو ئەوروپایی واتە ئەو كۆچەرانەی كەهاتوون بۆ ناوچەی زاگرۆس و بەپێی هەڵكەوتەی جوگرافی ناوچەكە 27 میرنشینیان پێكهێنابوو.

زۆر لەوە دەچێ (دیاكۆ) یەكێك لەمیرەكانی هەرێمی ماد بووەو بەگوێرەی هێرۆدۆت ئەو میرە بەیەكسانی، ڕەوشت چاكی و دادپەروەری لەنێو هۆزەكانی مادو هەرێمە جۆراوجۆرەكاندا بەناوبانگ بووە

هێرۆدۆت لەم بارەیەوە دەنووسێت (دیۆكس – دیاكۆ) كوڕی فەرائوریس گوندنشینێك بوو كەوەك باقی مادەكان لەلادێدا دەژیا كەئەو لادێیانە بۆخۆیان ژیانێكی تایبەتیان هەبووە.

ئەم كەسێتیە بەهۆی لێهاتوویی و دادپەروەی جێگای باوەڕی خەڵك بوو، خەڵكیش كێشەكانیان بەرەو ڕووی ئەو دەكردەوە، پاش ماوەیەك بەبیانووی ئەوەی كێشەی خەڵك بەزۆری ڕووبەڕووی دەبێتەوەو مەودای كاری‌تایبەت بەخۆی نییە وازی لەدەسەڵات هێنا، كەبەهۆی ئەو بۆشاییەوە دزی‌و بشێوی باڵی كێشا بەسەر وڵاتدا، بۆیە خەڵك كۆبوونەوەو بڕیاریاندا بەهۆی ئەوەوە كەبەڕێوەبردنی وڵات دژوارە پاشایەك هەڵبژێرن تا ئاسایشی وڵات

---

[31] وڵاتی ڕۆژهەڵات لانكی شارستانیەت، نووسینی دیل دۆرانت

بپارێزێت‌و لەگیروگرفتەكانیان كەم ببێتەوە، لەم سەروبەرەدا دیۆكوس كەپێشتر بواری بۆ ئەو كار ڕەخساندبوو بەپاشایەتی هەڵبژێردرا[32]

دیوكۆس بەلەبەرچاوگرتنی ئەو تایبەتمەندیانە توانی سەرنجی فەرماندە هەرێمیەكانی مادو ئەو خەڵكانەی لەو ناوچانەدا دەژیان بۆلای خۆی ڕاكێشێت. ئەو توانی لەسەر بنەمای متمانەی خەڵك، یەكگرتوویەكی بەهێز پاش یەكێتی مانایەكان لەنێوان هۆزە جۆراوجۆرەكانی نیشتەجێ زاگرۆسدا پێك بێنێت. دیاكۆ شوێنی نیشتەجێبوونی خۆی واتە (هەگمەتانە) وەك پێتەخت دەس نیشان كرد. بەڵام هێدی هێدی بناغەی حكوومەت دادەڕێژێت‌و یاسا گەلێك ئامادە دەكات كەدەبێتە هۆی دابڕانی خەڵك لەپاشاو حكومەتەكەی، بەجۆرێك كەلەیەكێك لەفەرمانەكانی هاتووە:

هیچ كەس بۆی نییە بچێتە خزمەتی پاشا، خەڵك تەنیا لەڕێگای تەتەرەوە بۆیان هەیە بابەتی خۆیان ئاراستەی پاشا بكەن، و هەروەها كەسێك بۆی نیە پێبكەنێت‌و یان لەبەرانبەر شادا ئاخ‌و ئۆف بكات.

واباس دەكەن كەدیاكۆ لەساڵی (708 پ.ز) تاجی پاشایەتی بەسەرناوەو تا ساڵی (655 پ. ز) بۆ ماوەی 53 ساڵ بەوپەڕی هێزەوە درێژەی بەحكوومەت دا[33]

---

[32] كۆمەڵناسی و مرۆڤناسی عێل‌و عەشایەر، نوسینی د. حیشمەتوللا تەبیبی

[33] ئەم بابەتە كەپەیوەندی بەمادەوە هەیە، لەم كتێبانەی خوارەوە وەرگیراوە:

www.pertwk.com

پاش دیاكۆ كوڕەكەی فەروەرتیش تا ساڵی (633 پ. ن) دەسەڵاتی لەدەستا بوو. فەروەرتیش كاروباری حكوومەتی مادەكانی باشتر كرد، سیستەمی شەڕو هێزی سەربازی مادەكانی كەلەهۆزە جۆراوجۆرەكانی نیشتەجێی زاگرۆس پێكهاتبوو بەهێز كردو خۆی بۆ شەڕ. دژی ئاشووریەكان ئامادە كرد.

هێزو دەسەڵاتی مادەكان وای لێهات كەئاشووریەكانی هەراسان كرد ئەم كارە بووە هۆی ورووژاندنی سكاكان كەماوەیەك لەگەڵ ئاشووریەكاندا بەشەڕ هاتبوون‌و لەوان شكستیان خوارد بوو، لەئاكامدا لەژێر دەسەڵاتی ئەواندا بوون. سكاكان كاتێك زانیان سوپای ماد لەگەڵ ئاشووریاندا سەرقاڵی شەڕە خێرا هێرشیان بردە سەر وڵاتی زاگرۆس و ئەو ناوچەیان كرد بەشوێنێك بۆ پەلاماردانی مادەكان. فەروەرتیش لەشەڕی دژ بەئاشووریەكاندا شكستی خواردو كوژرا. وڵاتی ماد لەدوولاوە كەوتە بەر هێرش‌و پەلامار سەرەڕای ئەوەش مەرگی فەروەرتیش زەبرێكی قورسی سرەواندە حكومەتی ماد، بەجۆرێك كەسكاكان ماوەیەكی زۆر بوون بەخاوەن و حاكمی ئەو وڵاتە.

بەڵام كوڕێكی زۆر بەهێزو زانای فەروەرتیش بەناوی هۆخشتەر كەهێرۆدوت بەكوكسار ناوی دەبات جێی باوكی گرتەوەو لەساڵی (633 پ.ن) تاجی پاشایەتی بەسەرنا. هۆخشتەر كەدەسەڵاتی سكاكانی لەوڵاتەكەیدا دەبینی پێیباش بوو لەرێگای دۆستایەتی‌و

ئیرانی كۆن، نوسینی پیرنیا/ مێژووی ماد، نووسینی : م. دیاكۆنۆف. كوردو پەیوەندی نژادی، نووسینی رەشید یاسنمی

باج دان بتوانێ لەزەبروزەنگ‌و كوشت‌و بڕی ئەوان كەم كاتەوە (28) ساڵ وڵاتی ماد لەژێر داگیركاری سكاكان بوو و بشێوی‌و شلەژاوی سەرتاسەری وڵاتی گرتبووەوە. لەم كاتەدا هۆخشتەر بەرپرسان‌و فەرماندەكانی سكای میوانداری كرد، بەپێی گێڕانەوەی هیرۆدۆت هۆخشتەر سكاكانی كەسەرمەستی دەسەڵاتی خۆیان بوون بەخواردنەوە سەرخۆش كردو لەكاتی سەرخۆشیدا بەخەنجەری تیژی ئەو كوردانەی كەلەگەڵیدا بوون هەموویانی كوشت.

پاش ئەم رووداوە سوپای سكاكان كەتەواوی بەرپرسان‌و فەرماندەكانی لە لەدەست دابوو ترسی زۆریان لێ نیشتبوو و ویستیان لەوڵاتی ماد دا هەڵبێن، بەڵام هۆخشتەر كەبەهۆی مەرگی لێپرسراوانی لەشكری سكا لەرووی مەعنەوییەوە بەهێز ببوو هێرشی كردە سەریان‌و دەریپەڕاندن.

پاش وەدەرنانی سكاكان، هۆخشتەر تەواوی توانای خۆی ئاراستەی دوژمنی سەرەكی خۆی واتە ئاشوور كرد.

سەردەمێك باوكی هۆخشتەر واتە فەروەرتیش بەتەواوی گەمارۆی نەینەوای دابوو، لەوكاتەدا ئەگەر پیلانی ئاشووریان لەهاندانی سكاكان بەهێرش بردن بۆسەر وڵاتی ماد كاریگەری نەبوایە ئەوا لەو دەمەدا ئاشووریەكان لەناو دەبران.

هۆخشتەر بەرەچاوگرتنی ئەزموونی رابردوو بڕیاریدا سەرەتا لەجیرانەكانی بەتەواوی دڵنیا ببێتەوە، بۆیە دەستی تەبایی و یەكێتی بۆلای پاشای بابل واتە ناپوپولا سار (نپوپلسەر) و

www.pertwk.com

هەروەها نەتەوە بندەستەکانی خۆی وەك پارسیو سکادرێژ کردو بەهێزێکی زۆر گەورە بەرەو نەینەوا بەرێکەوت. هۆخشتەر نەینەوای گەمارۆداو بەگرتنی ئەو شارە کۆتایی هێنا بەحکومەتو دەسەڵاتی ئاشووریان. گرتنی نەینەوا لەساڵی (612 پ. ن) روویدا. یەکێك لەهۆکارە سەرەکییەکانی سەرکەوتنی ئەو بەسەر ئاشوور و یەکگرتنەوەی لەگەڵ نیوپلسەر پاشای بابل بوو کەبەهۆی ئەوەوە هۆخشتەر کچەکەی خۆی بەناوی (ئامی تیس) بۆ کوڕی نیوپلسەر واتە (بەختەنسر) مارە کرد. بەختەنسر کەعاشقی لەرادەبەدەری ئامی تیس بوو لەبەرخۆشەویستی ئامی تیس لەبابلدا باخی هەڵواسراوی بۆ دروست کرد.

ویل دۆرانت لەپەیوەندی لەگەڵ باخە هەڵواسراوەکانو هاوسەرێتی بەختەنسرو کچەکەی هۆخشتەر وا دەڵێت:

لەنزیکی کۆشکی بەختەلنسر، باخە هەڵواسراوەکانی بابل دەبینران کە یۆنانینەکان ئەو باخەیان بەیەکێك لەحەوت سەیرو سەمەرەکانی جیهان دەناسی، ئەم باخانە بەسەر زنجیرەیەك کۆڵەکەی بازنەیی هەڵواسرابوون. دەڵێن بەختەنسری عەشقباز ئەم باخانەی بۆ ژنەکەی کە کچی هۆخشتەر پاشای وڵاتی ماد بوو دروست کرد چونکە ئەو ژنە لەوڵاتی شاخاوی پەروەردە ببوو، توانای خۆڕاگری لەژێر هەتاوی گەرمو خۆڵو خاکی وڵاتی بابلدا نەبوو، بۆیە بەردەوام ئارەزووی نیشتمانی جوانو سەر سەوزی خۆی دەکرد. لەسەر رووبەری ئەو زەوییە دەستکردەدا توێژێکی زۆر زبر لەخاکی پڕ پیتی کشتو کاڵیان رژاندبوو کە نەتەنیا

گوڵو گیاو نەمامی تیا ڕوا بوو بەڵکو دارودرەختی زۆر ئەستووری تێیدا پەروەردە دەکرا. ئەم باخانە لەرێگای ماشینی تایبەتیەوە کەدەستەیەك لەخزمەتکارەکان بەگەڕیان دەخستن ئاوی فوراتیان هەڵدەکێشاو لەرێگای بۆری یان کەرەستەی شیاو بەشاراوەیی دەنێو کولکەکاندا دەیانبردە ناو باخەکانەوە[34] .

بەم جۆرە بابل بووە هاوپەیمانی مادو هەردەم ئەم هاوپەیمانێتیە دەسەڵاتی مادەکانی زۆر بەرز کردەوە.

دەوڵەتی مادو پاشای بەناوبانگی ئەو وڵاتە واتە هۆخشتەر لەساڵی (610 پ.ن) تاکە دەسەڵاتی بێ ئەملاو ئەولای ئاسیا بەئەژمار دەهات. حکومەتی پارسو ئەنزانی (ئەنشان)ی دایە دەست کەمبوجیە باوکی کورشی گەورە، هۆخشتەر بۆ بڵاوکردنەوەی دەسەڵاتی خۆی کۆتایی هێنا بەداگیرکردنی وڵاتە جۆراوجۆرەکانو هۆخشتەر بەهۆی دۆستایەتی لەگەڵ بابلیەکانداو دڵنیابوون لێیان، چالاکیەکانی ئاراستەی لیدی دەکرد.

لەساڵی (609 پ.ن) گەیشتە سنووری نێوان لیدیو ماد واتە روباری هالیس (قزل ئیرماق) و لەگەڵ سوپای لیدیدا کەپاشا خۆی فەرماندەیی لەشکرەکەی بەئەستۆ گرتبوو بەرەو روو بووەوە. پاشای لیدی واتە ئالیاش کەلەدەسەڵاتی هۆخشتەر زۆر نیگەران ببوو بەتەواوی هێزەوە بەرووی وەستا.

---

(34) رۆژهەڵات لانکی شارستانیەت، نووسینی وێل دۆرانت

www.pertwk.com

نێوان سوپای مادو لیدی پێنج ساڵ تەواو شەڕ بەردەوام بوو و هیچ کام لەو لایەنانە سەرنەکەوتن، تا ئەوەی لەدواییین نەبەردا خۆرگیراو هەردوو لایەنەکە بەدیتنی ئەو رووداوە سەرسام بوون و پێیان وابوو بەهۆی ئەو شەڕەوە خواکان ڕەقیان هەستاوە، بۆیە هەر زوو پاشاکانیان ناچار کرد کەکۆتایی بەو شەڕە بێنن و ئاشتی بکەن، هەردوولا بڕیاریان دا دووکەس وەك ناوبژی و داوەر دەس نیشان بکەن بۆ داوەری کردن لەلایەن پاشای لیدی بەختەلنەسر فەرمانڕەوای بابل و لەلایەن هۆخشتەرەوە سینس فەرمانڕەوای کاپادوکییە، راسپێران بۆ چارەسەری کێشەکەو ئاشتی نێوانیان، بەپێی بڕیاری هەردوولا روباری هالیس وەك سنووری نێوان لیدی و ماد دیاری کراو بۆتۆکمەکردنی پەیمانی ئاشتی کچی پاشای لیدی بەناوی ئارنیس بەهاوسەرێتی کوڕی هۆخشتەر واتە ئیخ تۆو یگۆ مارە کرا.

بەبەستنی ئەم پەیمانە، لەپراکتیکدا دەوڵەتی ماد سنووردار کرا چونکە لەلایەکەوە هاوپەیمانی بابلیەکان بوو، ئێستاش ناچار کراوە بەئاشتی لەگەڵ لیدیەکان، بەلەبەرچاوگرتنی ژیان و گوزەرانی کۆچەری مادەکان و پشت بەستنی ئابووری ئەو سەردەمە بەگەشەپێدانی دەسەڵاتەکەیان و داگیرکاری، لەکاتێکدا ئیدی بواری داگیرکاری لەبەردەستدا نەبوو، سوپای ماد کەم کەم بەرەو سستی و تەوەزەلی دەڕۆیشت و ئەو چالاکییەو ئامادەیی سەربازییەی جارانی نەما.

ماوەیەك پاش بەستنی پەیمانی ئاشتی ساڵی (585 پ.ز) واتە ڕۆژی خۆرگیران هۆخشتەر ماڵئاوایی لەدنیا کردو ئیخ توویگو یا ئاژی دەهاك بوو بەپاشای ماد.

هاوکات لەگەڵ بەهێزبوونی ئەم پاشایە، ئارینیس هاوسەری نوی ئیخ تویگۆ لەگەڵ لیدیەکاندا دێتە دیوانی پاشایەتی مادەوەو بەشداری ئەو دەسەڵاتە دەکەن بوونی ئەم غاوارانە لەدەرباری مادەکاندا کەبەهۆی لاواز بوونی دەسەڵاتی ئیخ تویگو دەسەڵات دەگرنە دەستەوە، کێشەی ئابووری و نارەزایەتی خەڵك و سەرۆك خێڵەکانی مادی بەدواوە دەبێت هەڵبەتە سەرەڕای ئەم هۆکارانە زۆر گوێی و چەوساندنەوەی ئیخ تویگۆ هۆکارێکی تری ئەو کێشەو گرفتانە بوون.

یەکێك لەنموونەکانی کردەوەی زۆر گۆیانەی ئیخ تۆویگو بەم شێوەیە بوو (ڕۆژی لەهارپاك توورە ببوو، فەرمانی دا لەجەستەی بێدەست و سەری کوڕەکەی خۆراکێك دروست بکەن، پاشان هارپاکی ناچار کرد کوشتنی جەستەی کوڕەکەی بخوات هارپاك بەناچاری ئەو فەرمانەی بەجێهێناو گوتی هەرچی پاشا بڵێیت پێ خۆشحاڵم، بەڵام رق و قینی لەدڵدا مایەوەو دواتر بەیارمەتی کورش راپەڕی، تا ئیخ تویگۆ لەدەسەڵات لابەری)[35]

ئیخ تویگۆ کچی خوشکی بەناوی ماندانا بۆ حاکمی ئەنزان (ئەنشان) و پارس واتە کەمبۆجیە مارە کردبوو، کەئاکامی ئەو

(35) مێژووی شارستانیەتی ڕۆژهەڵات، لانکی شارستانیەت، نووسینی: ویل دۆرانت

www.pertwk.com

پەیوندییە لەدایکبوونی کورش بوو. کورش لەراستیدا کچە زای ئیخ تویگۆ بووە. کورش لەبشێویو ئاڵۆزی بارودۆخی مادو هەروەها نارازی بوونی خەڵك بەتایبەتی لێپرسراوانی دەوڵەتو سوپاکەی کەلکی وەرگرتو بەیارمەتی ئەوان هەگمەتانەی داگیرکرد بەم جۆرە حکوومەتی ماد کۆتای پێدێت.

هەڵبەتە پێویستە بوترێ خەڵکی ماد کەحکوومەتە جۆراوجۆرو گەورەو بچووکەکانی وەك ئاشووریان شکست پێهێنابوو تەنیا بەهۆی ئەوەوە کەکورشیان لەخۆ دەزانی لەبەرابەری ئەودا شەڕیان نەدەکرد ، تەنانەت پاش لەناوچوونی دەوڵەتی ماد، ساڵیانی ساڵ حکوومەتی هەخامەنشینان بە دەوڵەتی ماد زانیوە، وەك ئەوەی کەلەشەڕی دوورو درێژی نێوان ئێرانو یۆنان، یۆنانیەکان سوپای ئێرانیان بەسوپای مادی ناودەبرد.[36]

کورد لە پاش دەوڵەتی ماد

پاش لەناوچوونی دەوڵەتی ماد کوردەکان لەگەڵ سوپای هەخامەنشی تێکەڵ بوونو یەکیان گرتەوە. هەڵبەتە هەندێ جار بەهۆی هەڵسوکەوتی ناشیرنو سووکایەتی پاشاکانی هەخامەنشی، خەڵکی ماد رادەپەڕین، لەوانە راپەڕینی کیوماتو

(36) مێژووی ئێرانی کۆن، ن: پیرنیا

خەشەرشیە (فەروەرتیش) کەخۆی بەنەوەی هۆخشتەر دەناساند بەڵام تەواوی ئەم راپەڕینانە لەلایەن داریوشەوە سەرکوت کران.

لەو سەردەمەدا مادو هەخامەنشی یا بەروانگەیەکی تر کوردو پارس زۆر لەیەك نزیك بوون، بەجۆرێك کەبەتەواوی لەزمانی یەکتری تێدەگەیشتن[37] بێجگە لەم خاڵە، کورش بەکردەوەی چاکی خۆی نەتەنیا مادەکان بەڵکو نەتەوەکانی تریشی بۆ لای خۆی راکێشابوو لەسەرەتای حکوومەتی هەخامەنشی بەتایبەت لەسەردەمی داریوشدا، ئەو راپەڕینانە کەلەلایەن مادەکانەوە روویدا بەهۆی ئەو سوپایەی کە لەسەربازو فەرماندەکانی مادو پارس پێکهاتبوو، سەرکوت دەکرا.

ئەم باسە لەبەردە نووسراوەی بێستوون و لەبرگەی چواردەیەمدا سەبارەت بەسەرکوتی راپەڕینی ساکارتی ئاماژەی پێدراوەو داریوش لەو نووسراوەدا وا دەڵێت:

(پیاوێك بەناوی چیتر توخم لەهۆزی ساکارتی دژی من راپەڕیو بەخەڵکی وت " من پاشای ساکارتو لەنەوەی هوخشتەرم" منیش لەو کاتەدا سوپایەك بەسەرکردایەتی توخمسپاد کەگوێرایەڵی فەرمانەکانم بوو ناردە سەری تا ئەو پیاوە یاخیبووە لەناوبەرێت ئەوە بوو کەتوخمساپارد بەسوپایەکەوە بەرێ کەوت و لەگەڵ چیترتوخم بەشەڕهات، ئەهوورامەزدا لەیارمەتی و پشتگیری خۆی دڵنیای کردمەوە، بۆیە بەویستی ئەهرامەزدا بەسەر ئەو

(37) مێژووی شارستانیەت، یان ژیانی مرۆڤ نووسینی مەحمود حەکیمی

www.pertwk.com

هەڵگەڕاواندا سەركەوتمو چیتر توخم گیراو هێنایانە بەردەستم، منیش چاوم دەرهێناو گوێو لوتم بڕیو فەرمانم دەركرد كەلەدەرباردا كۆتو زنجیری كەن، پاش ئەوەی كەهەموومان ئەو دیمەنەمان چاوپێكەوت ئەمرم كرد لە(ئاربل) ئەربیلدا بیدەن لەسێدارە[38]

كورد لەسەردەمی هەخامەنشیاندا

وەك باسكرا، كورد لەسەردەی هەخامەنشیاندا سەرەتا خۆی لەگەڵ ئەواندا هاوتەریبو هاوسەنگ دەبینیو پاشاكانی پارسیش هەر بەو جۆرە لەگەڵ كوردا مامەڵەیان دەكرد، بەڵام بەردەوام گەلی كورد دژی هەخامنشیەكان رادەپەڕی، بەجۆرێك كەگەزەنفونی یۆنانی لەكتێبەكەیدا باس لەو شۆڕشانە دەكات[*].

[38] كوردو پەیوەندی رەگەزی ئەو، نووسینی رەشید یاسمی

[*] گەزەنفۆن پزیشكی یۆنانی لەساڵی (430 – 352 پ. ز) پزیشكی سوپا بەكرێگیراوی یۆنان لەخزمەتی كورشی بچووك هەخامەنشی دابووە. ئەم سوپا لەشەڕی كۆناكسار لەسوپای ئەردەشیر برای كۆرش شكست دەخوات، ئەردەشیر فەرمانی بەدواداچوونو لەناوبردتنی یۆنانیەكان دەردەكات، لەم كاتەدا كەیۆنانیەكان فەرماندەكانی خۆیان لەدەست دەدەن گەزەنفون بەفەرماندەی خۆیان هەڵدەبژێرن، كەئەم فەرماندە تازە سوپای یۆنان لەگەرانەوە بۆ وڵاتی خۆیاندا رێبەرایەتی دەكات، گەزەنفون ئەو سوپا لەشوێنێك دەرباز دەكات كەزێدی كردۆك یاكوردۆخ یا كوردەكان بووەو ئەو شوێنەش سەختو شاخاوی بووە كەگەزەنفون لەكتێبی گەرانەوە بۆ نیشتمان یا گەرانەوەی دە هەزار نەفەری باسی لێكردووە

ئەو لەرێگای گەرانەوە بۆ یۆنان كێشەی ئەوتۆی بۆ نەهاتە پێش تەنیا لەو شوێنە نەبێت كەبە(كردۆك) یا كوردستان ناسراوەو كوردەكان لەو شوێنەدا زۆرجار هێرشیان بردۆتە سەر یۆنانیەكانو تا قۆناغی شكست پێهێنانیان بەرەورووبیان بوونەتەوە. ئەم بەرەنگارییە بەشێوەیەك گوشار دێنێتە سەر یۆنانیەكان كەلەهیچ جێگایەكی وڵاتی ئێراندا بەدی نەكرابوو، جەنگاوەریو مەردایەتی كوردەكان بەجۆرێك كاریگەری دەخاتە سەر گەزەنفون كەسەبارەت بەئەوان دەڵێت:

" زۆر جار دوژمن (كوردەكان) بەجۆرێ خۆڕاگریان دەنواند كەبەراستی هاتوو چۆ دژوار دەبوو ئەو خەڵكانە بەشێوەیەك چالاك بوون كە هیچ كەس لەرێڕۆیشتندا بەتۆزێ پێیان نەدەگەیشتو كەس پێینەدەزانین، تەنانەت ئەگەر لەنزیكیشیان بڕۆیشتابان، تەنیا چەكی ئەوان تیروكەوانو قەلماسك بوو، ئەمانە تیرهاوێژێكی بەتوانا بوون كەمەودای كەمانەكەیان نزیكەی 3 باسك بوو تەنیا دوو تیریان هەبوو كەبۆهاویشتن نووكی كەوانەكەیان بەرەو خوار دەكێشاو قاچی چەپیان دەكرد بەكۆڵەكە.

تیری دەستی ئەو جەنگاوەرانە قەڵغانو جوشنی قارەمانانی دەبڕی. یۆنانیەكان ئەم جۆرە تیرەیان هەڵدەبژاردو قایشی چەرمیان پێدەبەستو لەباتی تیر بەكاریان دەبرد[39]

[39] گەرانەوە لەئیران نووسینی : گەزەنفون بەقەلەمی گێفری هاوس هەزلە وەرگیرانی مەنوچەهر ئەمیری، تاران ساڵی 1369 بڵاوكراوەكانی دەزگای بڵاوكردنەوەو فێركاری شۆرشی ئیسلامی

www.pertwk.com

سوپای یۆنانی بەفەرماندەیی گەزەنفون هەفتەیەك لەکوردستاندا ڕێگا دەبڕن گەزەنفون دەڵێت " لەو ماوەیەدا بەردەوام شەڕ بوو بەجۆرێك کەرەنج و ئازارێکی ئەوتۆ بەرمان کەوت کەنەپاشا و نەتیسافەر نەیاندیبوو"

گەزەنفون لەگەڕاندنەوەی دە هەزار بەکرێگیراوی یۆنانیدا، کوردستان بەتەنیا شوێنێك ناودەبات کەبۆ ئەو هێزە کێشەو گرفت دروست دەکات.

بەشایەتی مێژوو و بیروباوەڕی مێژوونووسان نووسیی ئەم ڕووداوە لەلایەن گەزەنفونەوە کەبێجگە لەکوردستان لەهیچ شوێنێکی تری ئێراندا بەرەنگاری لەبەرانبەر سوپای یۆناندا نەکراوە، یەکێك لەگرنگترین هۆکارەکانی هێرش هێنانی ئەسکەندەرو سوپای یۆنان بۆ سەر ئێران بوو.

داریوشی سێیەم دواین پاشای هەخامەنشی بۆ شەری چارەنووس سازی (گوگمل) ئەربیلی دەس نیشانکرد، هۆکارەکەشی ئەوە بوو کەداریوش بۆماوەیەکی زۆر شارەوانی و حکومەتی کوردستانی لەژێر دەستدابوو، بەو هۆیەوە لەئازایەتی و غیرەت و نیشتمانپەروەری کورد دڵنیابوو.

ئەگەر لاوازی داریوش نەبایا ڕەنگە چارەنووسی شەڕ بگۆڕابا بەڵام هەڵهاتنی داریوش لەمەیدانی شەڕدا بووە هۆی پشێوی لەشکری ئێران لەهەمبەر ئەسکەندەرو یۆنانیەکاندا.

کورد لەسەردەمی سلووکییە

بەدوای هێرش بردن و باڵادەستبوونی یۆنانیەکان لەئێراندا، کورد هیچ کاتێك دەسەڵاتی یۆنانیەکانی قەبووڵ نەکردووە، هەروەك چۆن لەساڵی (203 پ.ن) مۆلۆن سەرکردەی وڵاتی مادی بچووك (کوردستان و ئازەربایجان) بەپشتگیری کوردەکان توانی تەنانەت دەوڵەتی بابل بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە، بەو چەشنە ئانتیوکۆس خۆی بەهێزێکی پۆشتە و پەرداخەوە بەرەنگاری مۆلۆن دەبێتەوە بەم جۆرە ئانتینوکۆس توانی سوپای مولۆن لەبابلدا تێك وپێك بشکێنێت و بەهۆی زۆریی هێزەوە ڕوویکردە وڵاتی ماد، بەڵام مۆلۆن بەپشتگیری کوردە ئازاو بەجەرگەکان بەرەنگاریەکی سەرسوڕهێنەری لەبەرابەر سوپای پۆشتەو پڕ چەکی یۆنان نواند، سەرئەنجام سلووکیەکان توانیان وڵاتی ماد داگیر بکەن[40]

[40] کوردو پەیوەندی نەتەوەیی ئەو، نووسینی ڕەشید یاسمی

www.pertwk.com

کوردەکان لەو ڕۆژەوە بەردەوام لەگەڵ سلوکیو یۆنانیەکاندا بەشەڕهاتوونو دژی بەهێزبوونو دەسەڵاتی ئەوان بوون تا سەرەنجام سلوکیەکان شکست دەخۆنو ئەشکانیەکان بەدەسەڵات دەگەن.

هۆکارەکانی گرنگ بوونی کوردستان لەسەردەمی کۆندا

هەرێمی کوردستان کە بەئاتروپاتن (ئازەربایگان) ناسراوە هەمیشە گرنگی هەبووە هۆکاری ناونانی ئەم هەرێمە بەئاتروپاتن ئەوەبووە کەلەسەردەمی ئەشکانیانو ساسانیاندا بەهۆی هەبوونی ئاتەژگای بەناوبانگی ئازەر گەشسب لەشاری شیز (تەخت سلێمانی ئەمڕۆ) ئەم ناوچەیان ئاتروپاتن یا شوێنی ئاگر ناوناوە. هەروا کەوترا ئاتر، ئاگر، ئاهیر هەمووی بەواتای ئاگرن.

لەسەردەمی کۆن سێ ئاتەژگا لەئێراندا زۆر گرنگ بوون لەوانە:

1ـ ئاتەژگای ئازەر فەرەنبەخ کەتایبەت بوو بەمەلاکانی (مۆبدانی) زەردەشتو لەشاری ئیستەخری فارس دایە

2ـ ئاتەژگەی ئازەربەرزین مێهر لەخوراسان کەتایبەت بەجوتیاران بوو

3ـ ئاتەژگای ئازەر گەشسب لەکوردستان یا ئاتروپاتن (ئازەربایگان کەتایبەتی جەنگاوەرانو بنەماڵەی پاشایەتی بوو.

ئەم ئاتەژگایە لەئاتەژگاکانی تر گرنگتر بوو پاشاکانی ساسانی لەمەدایەن تا شاری شیز یا تەختی سلێمانی ئێستا بۆ زیارەتو بەئەنجام گەیاندنی نەزرو مەبەستەکانی خۆیان دەڕۆیشتن ئەم ئاتەژگایە، هەنوکە ئاسەواری ئەو ئاتەژگایە ماوەتەوە. هەر بۆیە بەهۆی ئەو ئاتەژگایە (کوردستانیان) بەئاتروپاتن یا ئازەربایگان ناو دەبرد.

ناوچەی باکووری ڕۆژئاواو ڕۆژئاوای ئێران بەچاخی کۆنو تەنانەت پاش ئەو سەردەمە تا سەردەمی غەزنەوی هیچ نەتەوەو رەگەزێکی تری تێدا نەبوو جگە لەنەتەوەی کورد. ئاتروپاتن هێدی هێدی بەئازەربایگان یا ئاتربایگان گۆڕاو لەگەڵ داگیرکردنی ئێراندا لەلایەن عەرەبەکانەوە کەلەباتی گ. ج یان دەگوت ئەو ناوەش گۆڕا بە ئازەربایجان، عەرەبەکان بەهۆی ئەوەوە کەخەڵکی ئەو ناوچە لەڕوانگەی زمانو کەلتوورەوە هاوبەش بوون، ناوی کوردستانیان کەبۆ زەردەشتیەکان لەرووی ئاینییەوە گرنگ بوو بەپێویست نەدەزانی. بەڵام هاوکات لەگەڵ سەرهەڵدانی توخمی تورك وەك توخمێکی نوێ لەو ناوچەدا، لەکۆتایی دەسەڵاتی غەزنەویو سەرەتای دەسەڵاتی سەلجووقی بەداگیرکردنی شوێنە جۆراوجۆرەکانی ئەو ناوچە لەلایەن تورکەکانەوەو دەرکردنی زۆرەملێی کوردەکان شایەتی دامەزراندنو پێکهێنانی هەرێمی کوردستانین کەناوەندو پیتەختەکەی شاری بەهار لەپارێزگای هەمەدانی ئەوڕۆیە. ئەمە یەکەمین جار بوو کەلەدیکۆمێنتی فەرمیو دەوڵەتی چاخی پاشایەتی سوڵتان سەنجەر لەهەرێمی

www.pertwk.com

کوردستان ناوی لێبراوە. سەرەڕای ئەو خاڵانەی کەباسیان کراو گرنگی ئەو هەرێمی لەڕوانگەی ئایینەوە دەردەبڕی دەبی ئەوەش بڵێین کەوڵاتی ئاترۆپاتن شوێنی لەدایکبوونی پێغەمبەری زەردەشتیان واتە زەردەشت بووە. وەك چۆن باس کرا، بەپێی نەریتی زەردەشتی، زەردەشت لەباشووری گۆمی ورمێ لەدایك بووە، وێڕای ئەوەش ئەو ناوچە شوێنی خۆ پاك کردنەوەو خۆ چاك کردنەوە واتە دڵ کوژی بووە. بەتایبەت ناوچەی هەورامان هۆکارێکی تری گرنگایەتی هەرێمی ئاترۆپاتن یان کوردستانی ئێستاکەیە. یەکێك لەمۆبدانی گەورە پیرشارلیاری زەردەشتە. پیر شارلیار کوڕی تاماسپ لەهەوراماندا لەدایك بووە.

ئاینی زەردەشتی گەشە پێداوەو بڵاویکردۆتەوە. پیر شارلیار لەهەورامانی تەختی ئەمرۆ (شاری هەورامان) ژیاوەو لەوێدا کۆچی دوایی کردووەو کتێبێك لەپیر شالیار بەجێماوە بەناوی ماریفەتوو پیرشالیاری (مەعریفەی پیر شالیر)[41] ئەم پەرتووکە بەگوێرەی ئەدیبانو نووسەران بریتییە لەچەند بەندی موسەجەع کەسەربەندی ئەم دێرەیە:

گۆشت بەواتەی پیری شالیار بۆ

هۆشت چەکیاستەی زانای سمیار بۆ

واتە گوێ بگرە بۆ وتەی پیری شالیارو بیروهۆشت سپیرەدەست دانای سیمیار

---

[41] زانستنامەی مەزدیسنا فەرهەنگی روونکردنەوەی ئاینی زەردەشتە کەد. جهانگیری ئوشیدەری نووسیویەتیو بڵاوکراوەی دەزگای ناوەند بڵاوی کردۆتەوە

پیر شالیار لە ئامۆژگاریەکەیدا دەڵێت:

وەریوە وارۆ وەروە وەرینە

وەرێسە برێو چوار سەرێنە

کەرگێ سیاوە هێڵە چەرمینە

گوشەلی مێریۆ دووە بەرینە

ئەم دوو دێرە شیعرە رەمزێکە کەتێیدا ئامۆژگاریەکی بۆ خەڵکی هەورامان بەتایبەتیو گەلی کورد بەگشتی تێیدایە[*] و واتای (رەواڵەتی) بەم شێوەیە کەدەڵێت: بەفریك دەباریت کەهەموو بەفریك دەتوێنێتەوە، تەنافێك (گوریس) دەپچڕێت کەچوار سەری لێ ئەبێتەوە، مریشکی رەش هێلکەکەی سپییەو گوزە دەشکێتو دوو دەرگای لێ دروست دەبێت.

رەنگە مەبەستی پیشالیار یەکێتی کوردان بێت کەپێی وایە ئەگەر یەککگرتوویان نەبێت وەك گوریسی پچڕاو لەت لەت دەبن و دەبن بەچوار گروپ یان وەك گوزەرو هێلکە زوو دەشکێت.

لەئامۆژگارییەکی تردا دەڵێت:

داران گیانداران، جەرگ و دل بەرگەن

گاهی پر بەرگەن گاهی بێ بەرگەن

کەرگە جەهیلە، هیل جە کەرگەن

رەواس جەرەواس وەرگ جەوەرگەن

---

[*] نووسەر بەئەنقەست یان لەرووی ناشارەزاییەوە جیاوازیەك لەنێوان خەڵکی هەورامانو کورد رەچاو دەکات؟.! بەبرشوای وەرگێر کورد ئەك نەتەوەیەو لەو سەردەمەشدا یەك ئاینی بووە

www.pertwk.com

واتە: دارودرەخت دڵو گیانیان هەیە، هەندێ جار گەڵایان پێوەیە هەندێ جاریش بێ گەڵان، مریشك لەهێلكەیەو هێلكەش لەمریشك

رێوی لەرێوی پێك دێتو گورگیش لەگورگەوە

رەنگە مەبەستی پیرشالیار ئەوە بووبێت کەژیان هیچ کاتێك ناوەستێتو بەردەوام و هەتا هەتایە. بەو جۆرەی کەلەرابردوودا بووەو ئێستاو داهاتووش هەروایە.

ئەم تێڕوانینە کەپیر شالیر مۆبدی گەورەی زەردەشتی بووەو پێش لەئاینی ئیسلام لەهەوراماندا ژیاوەو بۆ مێژوو نووسان شەكو گمانی تێدا نیە[42]

بەلأم بوونی پیر شالیاری دووەم یان پیر شالیاری موسڵمان سەلمێنراوە. ئەم کەسێتیە بەبۆچوونێك لەخەودا پێغەمبەری ئیسلام دەبینێت کەبەکوڕی خۆی ناوی دەباتو ئەویش ناوی خۆی دەگۆڕێتو خۆی بەموستەفا یا سەید موستەفا ناو دباتو بانگەشەی ئاینی ئیسلام دەکات سەید موستەفا هاوچەرخی شێخ عەبدول قادری گەیلانی بووەو لەرێگای نوسیندا پەیوەندیان هەبووە. ئەوەی کەدەرکەوتووە سەید موستەفا باپیری شالیاری موسڵمان گوتەو ئامۆژگاریەکانی پیر شالیاری زەردەشتی گۆڕاوەوە بەبۆچوونێکی تر بەماریفەتی پیر شالیار چووەتە وە گۆڕانکاری تێدا کردووەو ئەوەی کەدژی ئاینی ئیسلام بووە سڕیویەتەوە

---

[42] کوردو کوردستان نووسینی ئایەتوڵلا مەردۆخی

بەجۆرێك کەدەکرێ بڵێی ماریفەتی پیرشالیار لەنێوان هەردوو پیرشالیارەوە هاوبەشە. بەم شێوە بوونی ئەم کەسێتیانە لەهەورامانو کوردستاندا ئاماژە بەگرنگی ئەم ناوچە لەقۆناغە جیاوازەکانی مێژوودایە.

لەهەوراماندا، هەر ساڵ دو جەژن بەرێوەدەچێت کەبریتین لە:

1ـ مەراسیم یا جەژنی هاوسەرێتی پیر شالیار کەخەڵك ئەو جەژنە بەتوربێ و ((زەماوەندو پیری) ناو دەبەن

2ـ جەژنی کۆسایی

جەژنی هاوسەرێتی پیر شالیار:

ئەم جەژنە لە10 تا 15 ی رێبەندا بەرێوەدەچێت، لەیەکەمین چوارشەممەی رێبەندان خەڵك ئاگادار دەکرێتەوە کەرۆژی کۆتایی گرنگیەگی زۆری هەیە. لەماوەی ئەو جەژنەدا هەر خێزانێك بەپێی توانا لەکۆکردنەوەو دابینکردنی پێویستیەکانی جەژن بەشداری دەکات لەم بۆنەدا خەڵك قوربانی دەکاتو گۆشتی قوربانی دەبێ هەموو خێزانێك بگرێتەوەو هەرچەندە ئەم گۆشتەش کەم بێت دەبێ ببرێت وە بۆ ماڵ لەدوایین قۆناغی مەراسیم لەسەر گلکۆی پیر شالیار کۆدەبنەوەو بەئەنجامدانی رێورەسمی تایبەتیو دەفو لێدانو خواردنی نانی کولێرە مەژگە یا (گیتە مەژگە) کۆتای پێدێت.

www.pertwk.com

سەبارەت بەوەی کەبناغەو بنەمای ئەم ڕێورەسمە چ بووە بەدروستی ناتوانی ڕوونی بکەیتەوە، خەڵکی ئەم ناوچە پێیان وایەکەئەم ڕێو ڕەسمە دەگەڕێتەوە بۆ هاوسەرێتی پیر شالیار لەگەڵ شازادەیەك کەبەچەند هۆیەکەوە عەقڵی خۆی لەدەست دەدات و تووشی سەریەشەیەکی سەرنجراکێش دەبێت کەپزیشکان توانای چارەسەرکردنی ئەو نەخۆشییەیان نەبووە، باوکی بۆ چارەسەرکردنی پەنا دەباتە بەر هەموو شتێك، سەرەنجام لەکەرامەتی پیر شالیار ئاگادار دەبێتەوە. بۆیە کچەکەی دەباتە هەورامان بۆلای پیر شالیارو پەیمان دەدات ئەگەر چاك بێتەوە مارەی بکات بۆ پیر شالیار.

بەنزیکبوونەوەی شازادەو هاورێیانی بۆ لای پیر شالیار لەئازارو نەخۆشیەی شازادە کەم دەبێتەوەو بەجۆرێك کەبەدیتنی پیر شالیار بەتەواوی چاك دەبێتەوە. هەر بۆیە لەسەر پەیمانی پاشا بڕیارەکە جێبەجێ دەکرێت و شازادەش بەتەواوی ڕازی بوونی خۆی دەردەبڕێت.

هەرچەندەش پیر شالیار هەوڵی داوە لەو پەیمانەدا پاشگەزیان بکاتەوە بەڵام بێ سوود دەبێت. لەئاکامدا خەڵك ڕێورەسمێك بۆ شادی و زەماوەندی پیر شالیار ساز دەکەن کەئەم ڕێورەسمە هەر ساڵ لەو ڕۆژەدا بەڕێوە دەچێت و خەڵکەکە بۆ خواردن لەگۆشتی قوربانی و کولێرە مەژگە (گێتە مەژگە) و ماست سوود وەردەگرن. هەڵبەتە هاوکاتبوونی جەژنی پیر شالیارو جەژنی سەدەی ئێران جێگای تێڕامانە.

ڕێوڕەسمی کۆسایی (هەمیشەیی)

ئەم ڕێوڕەسمە لە (10) تا (15)ی گوڵانی هەموو ساڵێك لە هەوراماندا بەڕێوەدەچێت واتە ئەو کاتەی سروشتی هەورامان جوانترین سیما بەخۆوە دەگرێت و خەڵکەکەشی ئامادەی کۆچکردن بۆ هەوارو خانوو باخەکان دەبن.

لە بەڕێوەبردنی ئەم جەژنە لە سەرتاسەری هەوراماندا[1] خەڵك بەشدار دەبن و بە شادیو هەڵپەڕکێ و ڕازونیازو سەمای دەروێشی ئەرکی خۆیان بەجێدێنن. خاڵی سەرنجڕراکێش ئەوەیە کە خەڵك بە گشتی لەو جەژنەدا یاپراخ دەخۆن، یەکێك لەو کارانەی کە خەڵك لەو جەژنەدا جێبەجێی دەکەن ئەوەیە کە هەوڵدەدەن ئەو بەردەی کە لە نزیکی گڵکۆی پیرشالیاردایە داتاشن و پارچەیەکی لێبەرنەوە بۆ ماڵ بۆ ئەوەی شیری ئاژەڵەکانیان زۆر بێت و بەرەکەتیان لێبکەوێت. ئەم بەردە نابێ بەهۆی ئاسن و چەکوشەوە بشکێت

(1) مەبەست هەورامانی تەختە کەبەشێك لەسێ بەشەکەی هەورامانی گەورەیە

www.pertwk.com

بەڵکو بە دڵنیاییەوە دەبێت بە بەردێکی تر بشکێت. سەبارەت بەم جەژنە زۆر شت وتراوە یەکێك لەو بۆچوونانە، بۆچوونی خەڵکی ناوچەکەیە کە پێیانوایە یەکێك لە ڕێڕەوانی پیرشالیار لە گوندێکی ترەوە هاتووەتە لای پیر تا بۆ زیادبوونی بەرهەمو بەری ئاژەڵ تەوەرك (شتێکی پیرۆز) وەرگرێت.

تۆشەی ئەو ڕێڕەوە یاپراخ بووە کە پیرشالیارو ڕێڕەوەکانی لێیدەخۆنو پاشان پیر ڕوو لە میوان دەکاتو پێدەڵێت بەردێك بەسەر بەردە پیرۆزەکە دەکاتو پارچەیەکی لێکاتەوەو بۆ تەوەرك (پیرۆزی) لەگەڵ خۆیدا بیباتەوە، بۆیە لەو ڕۆژەوە بە دواوە خەڵك هەر ساڵە ڕێوڕەسمی کۆسایی بەجێدێنن.

هەڵبەتە دەبێ وەبیر بهێنینەوە کە کاتی بەڕێوەبردنی ئەم جەژنە (کۆسایی) لەگەڵ جەژنی گاهنباری[1] یەکەم (جەژنی نیوەڕاستی

[1] گاهبارو گاهنبار یەك واتایان هەیەو ئەوەش ئەو شەش ڕۆژەیە کەخوای گەورە جیهانی تێدا خولقاندووە لەسەرەتای هەر گاهنێکدا ناوێکی هەیەو لەسەرەتای هەر گاهێك جەژنێك ساز دەکەن (بورهانی قانع)
لەئێرانی کۆنداو لەئاینی زەردەشتدا پێیان وایە کەئاهورامەزدا جیهانی مادی لەشە گاهنبار پێك هێناوە کەئەم شەش گاهەنبارە لەمەزدیسنادا بەم جۆرە ئاراستە کراون 1ـ لەیەکەمین گەهەنبار میدیۆزەرم واتە لەبەهاردا ئاسمان خولقێنراوە (لەچل‌و پێنجەمین ڕۆژی ساڵ کەدەکەوێتە 10 تا 15ی گوڵان) 2. لەدووەمین گەهنبار میدیۆشم واتە لەناو هاویندا ئاو خولقێنراوە کەدەکەوێتە سەو پێنجەمین ڕۆژی ساڵ واتە 8–12ی پوشپەر. 3. لەسێیەمین گەهنبار (پێتەشیم) زەوی لەسەدو پێنجەمین ڕۆژی ساڵ واتە لە21 تا 25ی خەرمانان خولقێنراوە. 4ـ لەچوارەمین گەهنبار (ئەیاسرم) واتە لەدوو سەدو دەهەمین ڕۆژ کەدەبێتە 20 تا 24ی ڕەزبەر گیا خولقێنراوە. 5ـ لەپێنجەمین گەهنبار میدیاریم لەدووسەدو نەوەدەهەمین ڕۆژی ساڵ کەدەکەوێتە بەفرانبارەوە گیانلەبەران خولقێنراون 6ـ لەشەشەمین گەهنبار (هەسپەتەمەدیم) واتە لەسێسەدو شەست‌و

بەهار) کە تایبەتە بە نەتەوەکانی ئێرانی کۆن هاوکاتە، کە (میدیۆزەرم)یشی پێدەڵێن، بۆیە هاوکاتبوونی ئەم دوو ڕووداوە جێی تێڕامانێکی زۆرە.

کورد لە سەردەمی ئەشکانیاندا

لە سەردەمی ئەشکانیان بەهۆی ئەوەوە ناوچەی ئاترۆپاتن لە باشووری ئەرمەنستان هەڵکەوتبوو، بتەوێ‌و نەتەوێ ڕێگەی هاتوچۆو شوێنی پێکدادانی سپای ڕۆم‌و ئەشکانی بووە، لەوانە دەکرێ بە هێرشی کەراسۆس، سەرداری ڕۆمی بۆ سەر ئێران‌و شەڕی بەناوبانگی حەران لە دەوروبەری نەسیبەین[1] ئاماژە بکرێت کە بەهۆی سورن سەرکردەی ئەشکانیەکان سەرکوت کرا. هەروا دەکرێ بە هێرشی ئانتۆنیۆس (ئانتوان)[2] ئەمپراتۆری گەورەی ڕۆم ئاماژە بکرێت کە شوێنی هێرشەکەی ناوچەی ئاتوپاتن (کوردستان) بووە. کاتێك کە ئۆرۆد پاشای ئەشکانی بەهۆی کاریگەری کوژرانی پاکوی کوڕی (37 پ.م) لە شەڕ دژی ڕۆمیان لە وڵاتی شامدا بە جۆرێك ناهومێد بوو کە وازی لە پاشایەتی هێنا بە

پێنجەمین ڕۆژی ساڵ کەدەکەوێتە 25 تا 29ی ڕەشەمە مرۆڤ خولقێنراوە بەگوێرەی فەرهەنگی مەزدیسنا نووسینی‌د. جیهانگیری ئەردەشیری.
[1] نەسیبەین شارێك بووە بەینەلنەهرەین لەسەر ڕێگای موسڵ بۆ شام. فەرهەنگی موعین
[2] ناوی جوگرافی وڵاتی ئاترۆپاتن، نووسینی مینۆرسکی وەرگێرانی ڕوقیە بارامی

www.pertwk.com

رادەیەك كە بە بێ هەڵسەنگاندنێكی دروست، كوڕە گەورەكەی بە ناوی فەرهادی چوارەم بۆ پاشایەتی هەڵبژارد.

فەرهاد لەبەر پاراستنی دەسەڵاتەكەی‌و بە دەركردنی ڕەقیبان‌و ڕێگری لە دووبارە بە دەسەڵات گەیشتنی باوك‌و براكانی، هەم ئەوانی كوشت‌و هەم بەرپرسان‌و گەورەكانی ئەشكانی كە دەیانویست فەرهاد لەو كارە پاشگەز بكەنەوە لە ناوبرد. یەكێك لە گەورەكانی ئەشكانی بە ناوی (مونەرس) كە لە ستەمی فەرهادی چوارەم گیرۆدە ببوو هەڵهات‌و پەنای برد بۆ ئەمپراتۆری ڕۆم. مۆنەرەس، ئانتوانی لە هەلومەرجی ئێران‌و ناڕەزایەتی گەورە بەرپرسانی ئەو وڵاتە ئاگادا كردەوەو هانی دا هێرش بباتە سەر ئەو وڵاتە. ئانتوان سپایەكی ئامادە كردو لە ڕێگەی ئەرمەنستان‌و كوردستانەوە هێرشی بردە سەر وڵاتی ئێران[(1)].

لەم كاتەدا، ئارتا وازود، دەسەڵاتداری ئەرمەنستان كە لەلایەن ئەشكانیانەوە پشتگیری لێدەكراو لە ژێر فەرمانی ئەواندا بوو لە ڕووی ناچارییەوە دەبێ بەهاوپەیمانی سوپای ڕۆم، لەگەڵ ئەو سوپایەدا هێرش دەباتە سەر وڵاتی ئێران‌و شاری پراسپە، كە یەكێك لە شارە گرنگەكانی ناوەندی ئاترۆپاتن بوو گەمارۆ دەدەن.

فەرهادی چوارەم دەچێتە هانای گەمارۆدراوان‌و سوپای ڕۆم ناچار بە پاشەكشە دەكات‌و بەشێوەیەكی دڵتەزێن‌و خراپ

(1) پارتیان، نووسینی مالكۆم كالج، وەرگێڕانی مەسعود ڕەجەبنیا

لەڕێگەی چیاكانی زاگرۆس‌و ئاراراتەوە خۆی دەگەیەنێتە ئەرمەنستان43.

كورد لە سەردەمی ساسانیاندا

لە سەردەمی ساسانیاندا كوردستان لە دوو لاوە گرنگی پێدەدرا، یەكەم بەهۆی بوونی ئاتەژگای گەورەو گرنگی ئازەرگەسب (كە لە لاپەڕەكانی پێشووتر باسی لێكرا) ئەم وڵاتە بەهۆی ئەوەوە شوێنی لەدایكبوونی زەردەشت بوو بەردەوام بۆ زانایانی ئایینی گرنگی هەبوو. دووەم دەراوسێتی كوردستان لەگەڵ ئەرمەنستان‌و هەروەها بوونی ئیمپراتۆری ڕۆم لەو سەردەمەدا ببووە هۆی ئەوەی كە ئەم ناوچە هەم بۆ بەرپرسان‌و فەرمانڕەواكانی ڕۆم‌و هەم پاشاكانی ساسانی گرنگییەكی زۆری هەبێت.

لە سەردەمی ساسانییەكاندا، كورد هەلومەرجێكی تایبەتی لەلایەن حكومەتەوە بۆ دەرەخسێت. ڕەنگە ئەمە یەكێك لە

هەمان سەرچاوە.

www.pertwk.com

هۆكارەكانی، دۆستایەتی ئەردەشیر بووبێت لەگەڵ كوردەكاندا، بە جۆرێك كە ئیبنی ئەسیر دەڵێت دایكی ئەردەشیر لە كوردەكانی بازرنگی بووە44.

بەڵام بەم پێیەش، كوردەكان لە سەرەتای پاشایەتی ئەردەشیردا رادەپەڕن كە ئەردەشیریش بۆ سەركوتی ئەوان بە سپایەكەوە بەرەو ئاتروپاتن دەڕوات و شۆڕشی كوردەكان سەركوت دەكات. بەم پێیە، كوردەكان رێزو متمانەیەكی تایبەتیان لە نێو لەشكری ساسانیاندا هەبووە.

بەشێوەیەك كە لە فارسنامەی ئیبنی بەڵخی ئاماژەی پێكراوەو دەڵێت: (كوردەكان كەسانی ئازادو بەرجەستەی نێو ریزەكانی لەشكری ساسانیان بوون و ئەو شكۆو گەورەیەی ئەوان لەنێو سوپای فارسدا ئاكامی بەشداری ئەو كوردانە بوو كە زۆر تێكۆشەر بوون و گەلێك لەوان لە شەڕەكانی سەردەمی ئیسلام كوژران و ئێستا لەجیهاندا ئاوارەن.

لە سەردەمی ساسانیاندا، كوردستان (ئاتروپات) شوێنی شەڕو پێكدادانی رۆم و ئێران بوو، بە جۆرێك كە لە چاخی شاپووری یەكەمدا، سوپای رۆم لە ئاراستەی ئەرمەنستانەوە هێز دێنێتە سەر ئێران و ئاتروپاتن دەخاتە بەر مەترسییەوە.

44 بنەمای كۆمەڵایەتی و كۆمەڵناسی عێل و عەشایەر نووسینی دوكتۆر حشمەتولا تەبیبی بڵاوكردنەوەی زانكۆی تاران. ساسانیش كە باپیری ئەردەشیرە، لە گەورەترین پاشماوەی هۆزی (مۆگەكانی) مادی–یە واتە ساسانیەكان لە هەردوو سەرەوە، كوردن.

شاپوور بە شكستدانی رۆمیەكان شاری كوردنشینی نەسیبەین كۆنترۆڵ دەكات.

كوردستان شوێنی هاتوچۆی ئەو كاروانچیە زۆرانە بوو كە لە مەداینەوە بۆ شوێنە دوورەكانی ئەمپراتۆری ئێران و دەرو جەیرانی ئەو وڵاتە دەڕۆشتن، بە جۆرێك كە خۆرهەڵاتناسی بەناوبانگ، هیرتسفیلد، كرماشان و ناوچەی تاقەوسان كە لەوێدا هەڵكەوتووە وەك دەروازەی ئاسیا ناو دەبات45.

بۆ باسكردن لە گرنگیی ئەو ناوچە هەر ئەمە بەسە، كە پاشاكانی ساسانی لەوانە ئەردەشیری دووەم و شاپووری یەكەم و شاپووری سێیەم و...... شوێنەوارێكیان لە تاقەوسان لێماوەتەوە.

ئیمپراتۆری رۆم و عیسایەكانی ئەرمەنستان بڕیاریان ئەوە بوو كە لە سەردەمی ساسانیاندا ئاتروپاتن (كوردستان) لەگەڵ ئایینی مەسیحی نزیك بكەنەوەو ئەو ناوچەیە بكەن بە شوێنی بڵاوكردنەوەی ئایینی مەسیحی.

بە جۆرێك كە كریستن سن مێژوونووسی گەورە لە كتێبی ئێران لە سەردەمی ساسانیاندا دەڵێت:

پاش ئەربیل (هەولێر) شاری كەركووك كە بە (كەرخای یابەین سلۆخ) ناویان بردووە، وا دیارە كە ناوەندو پەناگەی مەسیحیان لە رۆژهەڵات بووە46.

45 ئێران لە سەردەمی ساسانیاندا نووسینی پرۆفیسۆر ئارتور كریستن سن وەرگێڕانی روحم پیكراو رەشیدی یاسمی.

46 كەركووكی ئەمڕۆ.

www.pertwk.com

کێشەی ئایینی نێوان زەردەشتیان‌و مەسیحیان بووە هۆی شەڕە یەك لە دوای یەکەکانی سەردەمی ساسانیان کە ناوەندی ئەم شەڕو پێکدادانە ئەرمەنستان‌و بەدوای ئەودا کوردستان بوو.

هەندێك لە پاشاکانی ساسانی بۆ کەمکردنەوەی کێشەی نێوان رۆم‌و ئێران ئازادی جۆراوجۆریان بەخشی بە مەسیحیان، بە شێوەیەك کە لە سەردەمی یەزگەردی یەکەم کۆڕێك لە مەسیحیان بە سەرۆکایەتی مارۆسا، قەشەی مەیافرقین‌و[47] ئیسحاق ئوسقوفی سلۆکییە وتیسفون پێکهات. تا کاروباری پەیوەندیدار بە مەسیحیان چارەسەر بکات، دەرەنجامی لێکۆڵینەوەو دیالۆکی ئەم کۆڕە زۆر سەرنجراکێشەو لە توێژینەوەی ئەم دەرەنجامانە بۆمان دەردەکەوێت کە کوردستان تا چ رادەیەك گرنگیی هەبووە. بە جۆرێك کە لەسەر بنەمای یەکێك لە دابەشکردنەکانی ئەم کۆڕە قەشەی سلوکیەو تیسفۆن کە وەك ئالیکاری گەورە یا چاسلیقی[48] تەواوی مەسیحیانی ئێران بە ئەژمار دەهات‌و قەشە کەشکەری بە

[47] مەیافرقین: شارێکە لە بەینەلنەهرەین (عێراقی ئەمڕۆ) نزیکی دیار بەکر کە هەندێ کەس هۆی دروستکردنی بیناکەی دەگێڕنەوە بۆ ئەنەوشیرەوانی ساسانی، بەڵام بە رواڵەت پێکهاتەیەکی رۆمی هەیە. یاقووت تەمەنی ئەو بینا دەگێڕێتەوە بۆ چاخی تیودوسیوس مەقدەسی لە سەدەی چوارەم بە چاکی لەو شارە یاد دەکاتەوەو دەڵێت دیوارێکی بەردی قوڕچدار چاڵێکی قووڵی هەیە. ناسر خەسرەو کە لە ساڵی 438ی ك.م چاوی پێکەوتووە بە گەورەیی‌و چاکی ناوی لێبردووە، ئەم شارە تا سەردەمی هەشتەم بەهۆی هێرشی مەغوولەوە ناوبانگ‌و گرنگی هەبووە، فەرهەنگی موعین.

[48] مەهتەر (گەورەی) تەرسایان، یەکێك لە پلەوپایەکانی مەلا مەسیحییەکانە. فەرهەنگی موعین.

خزمەتکاری ئایینی خۆی دەناسی‌و پێنج مەترانی[49] لە ناوچەکانی خوارەوە دانا کە بریتی بوون لە:

1) لە بەیت لاپت (گوندی شاپوور)ی خوزستان.

2) لە نەسیبەین.

3) پرات میشانی مسن (مەسن).

4) ئەربیل (هەولێر).

5) کەرخابی بەیت سلوخ (کەرکووك)[50].

لەسەر بنەمای دابەشکردنی سەرەوە، سێ ناوچە لە ناوچەکانی رەچاوکراوی (کۆڕی کوردستان) بووو ئەمەش گرنگی ئەم ناوچەیە پتر دەردەخات.

لە سەردەمی خەسرەو پەروێزیش کوردستان بە تەواوی بوو بە شوێنی رمبازێنی سپای ساسانی‌و رۆمیەکان چ ئەو کاتەی کە خەسرەو پەروێز لەگەڵ بارامی چوبین بەشەڕ هاتبوو، چونکە بارام لە ئاتروپاتن حکومەتی بەدەستەوە بوو، چ کاتێك کە خەسرەو پەروێز بە مەبەستی تۆڵەسەندنەوەی مۆریس ئەمپراتۆری رۆم کە باوکی ژنەکەشی بوو هێرش دەباتە سەر ئەو وڵاتەو پاش سەرکەوتنە سەرەتاییەکان بەهۆی هەندێ کاری هەڵەی ئەوەوە سپای ئێران شکست دەخوات‌و هەرقەل دەتوانێت ئاتروپاتن داگیرو ئاتەژگای ئازەرگەشسپ بڕووخێنێت. گەلی گورد بەم

[49] مەتران، پلەوپایەیەکی رۆحانییە لە ئایینی مەسیح، هەمبانە بۆرینە، نووسینی هەژار.

[50] مێژووی ئێران لە سەردەمی ساسانیاندا، نووسینی پرۆفیسۆر ئارتۆر کرستین سن وەرگێڕانی رەشید یاسمی.

www.pertwk.com

شەڕانەدا گورزێکی کوشندەی بەرکەوت. بە لەبەرچاوگرتنی دەستکاری ئایینی مەسیحەوە لەلایەن زانایانی زەردەشتیەوەو بینینی ستەمکاریەکانی پاشاکان و گەورەکانی ساسانی. نە تەنیا کوردەکان بەڵکو خەڵکی ئێران بە گشتی کەم کەم لە ساسانیان دوور کەوتنەوە. بە جۆرێك کە لە کۆتایی حکومەتی ساسانیدا، شایەتی چەندین سەرهەڵدان دژی ئەو دەسەڵاتە لەلایەن کوردەکانەوەین بە شێوەیەك کە خەڵکی شارەزوور لە سەردەمی یەزگەردی سێیەم رادەپەڕن. هەڵبەتە مێژوونووسان، رۆمییەکانیان بە هۆکاری ئەم سەرهەڵداوانە زانیوە، کە ویستوویانە خەڵك لە ئایینی زەردەشتی دوور بخەنەوەو ئایینی مەسیحیەت لەجێی ئەودا دابنێن. هەڵبەتە ئەم کێشانە هاوکات لەگەڵ داگیرکردنی مەدایەن لەلایەن موسڵمانانەوە سەریان هەڵداوە، بەم جۆرە یەزگرد فەرماندەی بەناوبانگی خۆی بە ناوی پاو کوڕی کیۆس و برای ئەنەوشیرەوان کوڕی قوباد پاشای ساسانی لەگەڵ سپایەکی شیاو بۆ سەرکوتی شۆڕش بەڕێدەخات. پاو، ئەو شۆڕشانە سەرکوت دەکات بەڵام بەهۆی نزیکی سپای ئیسلام شارەزوور بەجێدێڵێت و بەرەو هەورامان بەڕێدەکەوێت[51].

پاو لە شوێنێك کە ئێستا شاری پاوەیەو لەو کاتەدا گوندێکی چکۆلانە بووەو شەو دەمێنێتەوەو پشوو دەدات و لەلایەن خەڵکی

---

[51] کوردو کوردستان، نووسینی ئایەتوڵڵا مەردوخ.

پاوەوە رێزی لێدەگیرێت، پاو لەو شوێنەدا ئاتەژگایەك دروست دەکات و خەڵکەکەش بە خۆشیی ئەوەوە ناوچەکە ناو دەنێن پاو.

ئەو چیایە کە ئاتەژگای لێبووە لەو کاتەوە تا ئێستا ئاتەژگا ناوبراوە. پاو کە لە مەبەستی رۆشتنی یەزگرد بۆ خوراسان ئاگادار دەبێت خێری خۆی دەگەیەنێتە ئەسفەهان و هەوڵ دەدات کە یەزگرد لەو کارە پاشگەز بکاتەوە بۆیە ئامۆژگاریی دەکات کە چیاکانی کوردستان باشترین شوێن بۆ بەرگریکردن و بەرەنگاری دژی عەرەبەکانە.

بەڵام یاریدەدەران و کەسانی نزیکی یەزگرد لەو دەربارەوە، یەزگردیان بەوە هان دەدا کە گوایا پاو مەبەستی پیلانگێڕییە دژی ئەو. یەزگردیش بەهۆی ئەوەوە کە لێزانی و لێهاتوویەکی ئەوتۆی نەبووە لە ژێر کاریگەری یاریدەدەران و دەربارەیانەوە هەڕەشە لە پاو دەکات بەڵام بەهۆی نزیکی سپای ئیسلامەوە ئەم بڕیارە بۆ کاتێکی تر دوا دەخات. پاو لەو مەسەلەیە دڵگیر دەبێت و هەڵدێت بۆ تەبەرستان (مازیندرانی ئێستا).

یەزگرد بەرەو خوراسان دەڕوات و لە شاری مەرودا (مەرفدا) دەکوژرێت و ئەم کارەش دەبێتە هۆی ئەوە کە سپای ئیسلام بە ئاسانی شارەزوورو ناوچەکانی تری کوردستان داگیر بکات.

هەڵبەتە بە ڕای هەندێ لەمێژوونووسان گەلی کورد بەدیتنی یەکسانی و دادپەروەری ئیسلام بە ئارەزووی خۆیان ئیسلام دێنن، بەڵام ئاشکرایە کە هێرشی نەتەوەیەك یان وڵاتێکی بێگانە بۆ

www.pertwk.com

ولاٌتو دەولٌەتێكی تر هەرچەند كە ستەمكاریش بێت هەمیشە كوشتنو خوێنڕێژی لەگەڵدا بووە.

سوپای ئیسلام لە كوردستاندا بەرەو رووی بەرەنگاری گەلی كورد دەبێتەوەو ئەم رووبەڕووبوونەوەش دەبێتە هۆی ئەوە كە عەرەبەكان ژمارەیەكی نادیار لە كوردەكان بكوژنو ژنو منداڵەكانیشیان بە دیل بگرن. هێرشی عەرەبەكان، شەڕ، سەركەوتنو كوشتنو داگیركاریان لە كوردستاندا، بەهۆی شاعیرێكەوە لەو سەردەمەدا دەهۆنرێتەوە[52].

1) هۆر مزگان رمان ئاتران كوژان وێشان شاردەوە گەورە گەورەكان

2) زۆر كاری ئارب كردنە خاپور گنایی پاڵە هەتا شارەزوور

3) شەنو كەنیكاوە دیل بیشینا مەرد ئازاتلی ژ رووی هوینا

4) رەوشتی زەردەشت مانووە بێ كەس بزیكا نیكا (هورنرد) وە هیچ كەس*

واتە: ئاتەژگاكان وێرانو ئاگرەكان خامۆش بوون، گەورەكان خۆیان شاردەوەو عەرەبی ستەمكار تەواوی گوندەكانیان تا شارەزووور لەناوبرد. ژنانو كچانیان بە دیلی بردو پیاوە ئازاكان

[52] لە دەیەمی سێدا پێستێك لە سلێمانیدا دۆزرایەوە كە ئەم شێوانەی بە خەتی پالەوی لەسەر نووسرابوو، بە رواڵەت دەبن ئەم شیعوانە بە سەرەتای هێرشی عەرەبەكان بۆ ولاٌتی ئێران پەیوەندییان هەبێت.: كوردو كوردستان، نووسینی درك كنیان، وەرگێڕانی ئیبرایمی یۆنسی.

* لەسەر بنەمای كتێبی مێژووی كوردو كوردستان، نووسینی بابا مەردوخو كتێبی كوردو پەیوەندیی رەگەزی ئەو، نووسینی رەشید یاسمی.

لە خوێنی خۆیاندا دەتلانەوەو رێو رێچكەی زەردەشت بێ كەس مایەوەو لە ئاكامدا ئەهورامەزدا بە هیچ كەس بەزەیی ناكات.

كوردو كوردستان لە سەردەمی ئیسلامدا

بە سەرهەڵدانی ئیسلام لە عەرەبستاندا سەردەمێكی نوێ لە مێژووی ولاٌتانێك كە پاشتر بەهۆی موسڵمانانەوە داگیر كران هاتە ئاراوە، كە مێژووی ئەم ولاٌتانە تا ئێستاش لە ژێر كاریگەری ئەودایە، لەوانە ولاٌتی ئێرانو دواتر هەرێمی كوردستان.

زۆرینەی خەڵكی كوردستان (ئاتروپاتن) وەك ئێرانییەكان زەردەشتی بوونو هەروەها كە پێشتر ئاماژە كرا تەنانەت كوردستان یەكێك لە ناوەندە گرنگەكانی زەردەشتیان بە ئەژمار

www.pertwk.com

دەهات. ئەم خەڵکە هەروا کە باس کرا لە بەرامبەر عەرەبەکانەوە خۆڕاگریان کرد بەڵام دواجار بە ئارەزووی خۆیان ئایینی ئیسلامیان قەبووڵ کرد.

بەر لە هێرشی عەرەبەکان بۆ سەر ئێران و کوردستان موسڵمانان لەگەڵ کورددا ئاشنایەتییان هەبووە بە جۆرێك کە یەکێك لە هەوالانی پێغەمبەر کورد بووەو مێژوونووسان بە کابانی کوردی ناویان بردووەو لە شاری مەککەدا لەگەڵ پەیغەمبەردا ئاشنا بووە53.

کوردستان لە سەردەمی دەسەڵاتی حەزرەتی عومەر، وەك باقی ناوچەکانی تری ئێران داگیر کرا، عیاز بنی غەنم لەلایەن سەعد بنی وەقاسەوە بە سپایەکەوە ئەرکی داگیرکردنی کوردستانی پێسپێردرا54. ئەو توانی لە ساڵی 18ی کۆچی شارەکانی رەها، نەسیبەین، ماردین و دیاربەکر داگیر بکات، سێ ساڵ دواتر فەرماندەیەك بە ناوی عوتبە بنی فرقە السلمی شارەزووری داگیرکرد55.

پاشان کەم کەم زۆربەی ناوچەکانی ئاتروپاتن لەلایەن موسڵمانانەوە داگیر کرا بە پێچەوانەی بیروڕای هەندێ لە

کوردستان لە بەردەم فتوحاتی ئیسلامیدا، حەسەن مەحموود حەمە کەریم، لە بڵاوکراوەکانی ناوەندی رۆشنبیری سلێمانی.

کوردو پەیوەندی رەگەزی و مێژوویی، نووسینی رەشید یاسمی.

لێکوڵینەوەیەك سەبارەت بە کوردو کوردستان، محەمەد ئەمین زەکی.

مێژوونووسان56 کوردەکان لە بەرامبەر سپای ئیسلامدا خۆڕاگری دەکەن و لە نێو سپای ساسانیدا دژی عەرەبەکان رادەوەستن. بوونی گڵکۆو مەزاری جۆراوجۆر بە ناوی گۆڕی سەحابە (هاوالان و شەرکەرانی) سەرەتای ئیسلام لە هەموو شوێنێکی کوردستاندا نموونەی ئاشکرای ئەم بۆچوونانەیە. بۆ وێنە دەکرێ لە بوونی مەزاری موراد ئەنساری لە گوندی ئارندان یا چیای ئەبوو عوبەیدە لە شارەزوور ناو ببرێت کە لەوێدا ئەوبو عوبەیدەی ئەنساری شەهید بووەو لەو کاتەوە تا ئێستا لەبەر ئەوەی لەو چیایەدا نێژراوە چیای ئەبوو عوبەیدە ناو نراوە57.

لە سەردەمی دەسەڵاتی حەزرەتی عەلی، کوردەکان لە راپەڕین و شۆڕشی ئەلحەزین کە لە دەوروبەری ئاوازو فارسدا سەری هەڵدابوو بەشداری دەکەن، بەڵام عەرەبەکان بە توندی سەرکوتیان دەکەن[58]. ئەم بەڵگانەو زۆرێك لەرووداوەکانی تر دەربڕی ئەم پرسەن کە کورد نەیتوانیوە بە ئاسانی لە بیروڕای ئایینی زەردەشت دەست هەڵبگرێت لە کاتێکدا کوردستان لانکی زەردەشت و ئایینی زەردەشتی بووەو کتێبی ئاڤێستا بە زمانی کوردی نووسراوە.

به بیروڕای نووسەری کتێبی، لە بەردەم فتوحاتی ئیسلامدا، واتە بەڕێز حەسەن مەحموود حەمە کەریم، کوردەکان هیچ جۆرە بەرەنگاری و خۆڕاگرییان لە بەرامبەر سپای ئیسلامدا پیشان نەداو تەنانەت ساسانییەکانیش لەم بارەیەوە یارمەتیان نەدان.

تیروس کوردو کوردستان، ئایەتوڵڵا مەردوخ.

کورد لە زانستنامەی ئیسلامی، نووسینی حەبیوڵڵا تابانی.

www.pertwk.com

کورد لە سەردەمێکدا ئیسلامی پەسەند کرد کە یەکسانی و دادپەروەری ئەو ئایینەی چاو پێکەوت و پێی وابوو ئەم ئایینە، لە ئایینەکانی تر چاکترە.

کورد لە سەردەمی ئەمەویاندا:

کوردەکان لە سەردەمی دەسەلاتی بەنی ئومەیەدا بەهۆی سیاسەتی سووکایەتی و جیاوازی دانانی ئەمەویان نە تەنیا لەگەڵ ئەو دەسەلاتەدا بەڵکو لەگەڵ عەرەبدا بە گشتی دژایەتیان دەکرد و وەك هێزێکی داگیرکەری ولاتی ئێران لە بەرامبەریاندا رادەپەڕین، بە جۆرێك کە موختاری سەقەفی توانیبووی حکومەتی عێراق و کوفە بگرێتە دەست و وەك دەسەلاتداری ئاتروپاتن و ئەرمەنستان

دەناسرا، لە ساڵی 66 کۆچی راپەڕینی کوردەکان لەو ناوچەیەدا بە توندی سەرکوت دەکات[59].

کورد لە سەردەمی دەسەلاتی عەباسیاندا:

کوردەکان لە سەردەمی دەسەلاتی عەباسیاندا زۆر جار بۆ وەدیهێنانی مافەکانیان رادەپەڕن بە جۆرێك کە لە سەردەمی دەسەلاتی موعتەسەم (325 کۆچی) کوردەکان بە سەرکردایەتی جافری کوڕی فەهەر جەبیس لە ناوچەی موسڵدا رادەپەڕن و ترسێکی سەیر لە نێو سپای عەباسیدا دروست دەکەن. بە چەشنێك کە خەلیفە سپایەك بە فەرماندەیی ئیستیاخی تورك پڕچەك و ئامادە دەکات بۆ شەڕ دژی ئەو کوردە بەشەرەفە. لە ئاکامدا جافر لەم شەڕەدا دەدۆڕێت و بە کوژرانی ئەو سەرهەڵدان و شۆڕشی کوردەکانیش سەرکوت دەکرێت[60].

کورد لە سەردەمی دەیلەمیاندا

(بنەماڵەی زیارو بنەماڵەی بوویە)

[59] کورد لە زانستنامەی ئیسلامیدا، وەرگێڕانی فەتاح فەلاح، نووسینی دەستەیەك لە خۆرهەڵاتناسان.

[60] ئەلکامیل، بەرگی شەشەم بەگوێرەی کتێبی کورد لە زانستنامەی ئیسلامی، نووسینی گروپێك لە خۆرهەڵاتناسان، وەرگێڕانی ئیسمایل فەتاح فەلاح، بڵاوکردنەوەی دەزگای سەلاحەدینی ئەیوبی.

www.pertwk.com

لە ساڵی 314 کۆچی کەسێك لە ناوچەی (هەرێمی کوردستاندا) رادەپەڕێت‌و ماوەیەکی زۆر دەسەڵاتی ئەو هەرێمە دەگرێتە دەست، ئەم دەسەڵاتدارە ئەگەر زانیارییەکی زۆرتری هەبوایا بە دڵنیاییەوە حکومەتێکی بەهێزتری لە حکومەتەکانی هاوچەرخی خۆی لە سەردەمی عەباسیاندا پێکدەهێنا. ئەم کەسایەتییە (دەیسم)ی کوردی، کوڕی ئیبرایم بوو کە ئاڵای سەربەخۆی لە بەرامبەر حکومەتی عەباسی‌و بوویەدا بەرز کردبووەوە.

ئیبنی مەسکویە سەبارەت بە دەیسم دەنووسێت: دەیسم کوڕی ئیبرایمە، ئیبرایم لە لادەران (خەوارج) بوو کە بە هاوڕێتیی یەکێك لە لادەران بە ناوی هاروون رادەپەڕێت. پاش سەرکوتی هاروونی (خارجی)، ئیبرایم پەنا دەباتە کوردەکانی ئازەربایجان‌و کچی یەکێك لە گەورەکانی ئەو وڵاتە مارە دەکات کە ئاکامی ئەو هاوسەرییەتییە لەدایکبوونی دەیسمە61.

لەم سەردەمەدا زۆرینەی خەڵکی ئازەربایجان62 (کوردستان) کورد بوونەو، دەیسم بە پاڵپشتی ئەوان دەیتوانی بێ بەربەست سەرهەڵدانێکی گەورەو حکومەتێکی بەهێز پێکبێنێت.

---

61 شالیارانی نەناسراو، نووسینی ئەحمەدی کەسرەوی.

62 پاش ئیسلام وشەی ئاتروپاتن کە بە ناوچەکانی رۆژئاواو باکووری رۆژئاوای وڵاتی ئێران دەوترا، گۆڕانکاری بەسەردا هات‌و ئاتر گۆڕدرا بە ئازەرو ئەو ناوچانە بە ئازەربایجان ناو براون چونکە عەرەب نەیدەتوانی وشەی (گ) بڵێتەوە ئازەربایگانیان، ئازەربایجان دەخوێندرایەوە.

ئیبنی مەسکۆیە مێژووی دەسپێکی شەڕەکانی دەیسم لەدژی دوژمنانی ساڵی (326 ك.م) دیاری دەکات، بە جەشنێك کە لەم ساڵەدا بەگوێرەی ئیبنی مەسکۆیە دەیسم تووشی شەڕو پێکدادان لەگەڵ کەسێك بە ناوی لەشکری دەبێتەوە.

لەشکری یەکێك لە فەرماندەکانی سپای مەرداویج بووە کە پاش مەرگی مەرداویج لەگەڵ وەشمگیری برای پەیمان تازە دەکاتەوەو دواتریش بە هێزێکەوە کە وەشمگیر بۆی ئامادە دەکات بڕیار دەدات هێرش بکاتە سەر ئازەربایجان (کوردستان)و لەگەڵ دەیسمدا بێتە شەڕەوە، دەیسم کە پێگەو ناوەندی حکومەتەکەی ئەربیل دەبێت لە سپای لەشکری شکست دەخوات‌و پەنا دەباتە شاخ، لەم کاتەدا لەشکری داوای سەربەخۆیی دەکات‌و دژی وەشمگیر رادەوەستێت. ئەم رووداوە وەشمگیر زۆر نیگەران دەکات‌و دەیسم لەم هەلە سوود وەردەگرێت‌و بە وەشمگیر پەنا دەبات، وەشمگیریش بۆ تۆڵەسەندنەوەو پەندوەرگرتنی لەشکری سپایەك بۆ دەیسم ئامادە دەکات‌و بەرەو ئازەربایجان (کوردستان) هانی دەدات.

دەیسم بەم چەشنە جارێکی تر بە هێزو دەسەڵاتی زۆرەوە دەگەڕێتەوە بۆ کوردستان‌و بەسەر لەشکری کە هیچ پێگەو پشتگیرییەکی جەماوەری لە نێو کورداندا نەبووە زاڵ دەبێت‌و دووبارە دەسەڵات دەگرێتەوە دەست. لە ئاکامی ئەو شکستەدا لەشکری پەنا دەباتە هۆزی عەرەبی حەمدانی لە موسڵدا.

www.pertwk.com

بە لەبەرچاوگرتنی شەڕی وەشمگیر لەگەڵ ئالی بوویەو سامانیانداو لاوازی دەسەڵاتی ئالی زیار لەو سەردەمەدا، دەیسم بە سوود وەرگرتن لەو دەرفەتە ئەو بەڵێن‌و پەیمانەی کە دابووی بە ئالی زیار پشتگوێ دەخات‌و بانگەشەی سەربەخۆیی بەرز دەکاتەوە.

لەو چاخەدا ناوچەکانی رۆژئاوای ئێران تووشی بشێوی‌و ئاڵۆزیی تایبەت ببوون‌و دەسەڵاتێکی بەهێز لەو ناوەدا بوونی نەبوو. فەرماندە ناوچەییەکان بۆ سەر ناوچەکانی یەکتر دەستدرێژییان دەکرد. بە شێوەیەك کە هاوکات لەگەڵ حکومەتی دەیسم، حاکمی تارۆم بە ناوی مەرزەبان لە بشێوی‌و ئاڵۆزیی دۆخی وڵات سوود وەردەگرێت‌و بەهۆی هاندانی ئەبول قاسم عەلی، وەزیری دەیسم کە لە ترسی دەیسم لێی خانەگومان ببوو پەنا دەباتە مەزرەبان‌و پاشان هێرش دەباتە سەر وڵاتی ئازەربایگان.

مەرزەبان توانی لە چەندین قۆناغی شەڕدا بەسەر دەیسمدا سەرکەویت‌و بەهۆی خۆڕاگری دلێرانەو ئازایانەی کوردەکان ئەردەویل کە ناوەندی حکومەتی دەیسم بوو داگیر بکات. لەوسەروبەندەدا کە دەیسم خۆی تەسلیمی مەرزەبان دەکاتەوە مەرزەبان ویستوویەتی لەگەڵ سپای روکنولدەولەی دەیلەمی بەشەڕ بێت. بۆیە سپایەك لە کوردەکانی ئازەربایگان (کوردستان) ئامادە دەکات‌و دەچێتە شەڕی روکنولدەولە. روکنولدەولەش بە پشتگیری‌و یارمەتیی هێزێك کە لەلایەن (معز الدولە)ی برای بۆی بەڕێ کرابوو توانی مەرزەبان شکست بدات‌و وێڕای بە دیلگرتنی لە قەڵای سەمیرۆم هەڵکەوتوو لە شاری سەمیرۆمی ئێستا زیندانی بکات.

ئەم کارە بووە هۆی ئەوە کە دەیسم دیسان دەسەڵات بگرێتەوە دەست‌و ماوەیەك لەو دەسەڵاتەدا بەردەوام بێت. بەڵام بەهۆی هەڵهاتنی مەرزەبان لە قەڵای سەمیرۆم‌و هاتنی سپایەك لە تارۆم بۆ یارمەتیی مەرزەبان دەیسم دەترسێ‌و پەنا دەباتە (معز الدولە) لە بەغداد. گرێبەستی پەیمانی ئاشتی‌و دۆستایەتی نێوان مەرزەبان‌و ئالی بوویەو سپاردنی حکومەتی ئەرمەنستان‌و ئازەربایجان بە مەرزەبان لەلایەن ئالی بوویە دەبێتە هۆی ئەوە کە دەیسم بڕیاری بەجێهێشتنی بەغداد بدات‌و بچێتە موسڵ لای حەمدانییەکان. دەیسم بە یارمەتیی سەیفەلدەولە حاکمی حەمدانی شاری حەلەب سپایەك ئامادە دەکات‌و بۆ جارێکی تر لەگەڵ مەرزەباندا بەشەڕ دێت کە ئەم جارە مەرزەبان پاش شکستدانی دەیسم بە دیلی دەیگرێت‌و کوێری دەکات‌و دواتر دەیکوژێت63.

لێکدانەوەو را پەڕینی مەرزەبان‌و بنیاتنانی حکومەتی سالاریە:

مەرزەبان (کوڕی حەملان‌و محەممەد) لە هۆزی رەوادی بوو کە توانی بە شێوەیەك کە پێشتر باس کرا بەسەر دەیسمدا

بابەتی پەیوەندیدار بە دەیسمی کورد بە کتێبی شالیارانی بێ ناونیشان نووسینی ئەحمەدی کەسرەوی‌و کتێبی کوردو کوردستان نووسینی محەممەد ئەمین زەکی، وەرگێڕاوە.

www.pertwk.com

سەركەوێت، مەرزەبان بەهۆی ئەوەوە كە خۆی كورد بوو لای كوردەكانەوە ڕێزێكی زۆری لێگیراوەو هەروا كە باس كرا پاش زاڵبوون بەسەر دەیسمدا لەگەڵ ڕوكنولدەولەی دەیلەمی بەشەڕ دێتو لەو شەڕەدا شكست دەخواتو پاشان لە قەڵای سەمیرۆم بە دیل دەگیرێت.

لەو كاتەدا كە بەرێوەبەری دژ یا بە واتایەكی تر سەرۆكی قەڵای شیر ئەسفار دەبێت مەرزەبان هەوڵ دەدات كە دژی ڕوكنولدەولە هانی بدات بەڵام ئەم هەوڵە كاریگەری ناخاتە سەر شیر ئەسفار. بۆیە مەرزەبان لەو كاتەدا مان دەگرێتو هیچ خواردنێك ناخوات بێجگە نانی گەنم. ئەمە دەبێتە هۆی ئەوە كە ڕوكنولدەولە لە مەسەلەكە ئاگا ببێتەوەو فەرمان بدات چێشتكەرێكی تایبەتی مەرزەبان بچێتە ناو قەڵاكەوە، ئەو چێشتكەرە كە لەلایەن خەراسۆیە، دایكی مەرزەبان، هاند بدرێت بۆ ئازادكردنی مەرزەبان بەڵام بەهۆی نەزانییەوە دەكەوێتە داوی شیر ئەسفارەوەو ئەویش بۆ ئەوەی خەڵكانی تر بترسێنێت لە قەڵای سەمیرۆم فڕێ دەداتە دەرەوە. خەراسۆیە كە بۆ ئازادیی كوڕەكەی لە دەستی مەرزەبان دەستبەردار نابێت، لەگەڵ دوو پاڵەوانی بەناوبانگی ئەو سەردەمە بە ناوەكانی ئیبنی سەفاو توبان ئاشنا دەبێتو بۆ ئازادیی مەرزەبان پارەیەكی زۆریان دەداتێ. ئەو دوو پاڵەوانەش بە ناوی بازرگانەوە دەچنە سەمیرۆمو سەرەتا لە تەنیشت قەڵای سەمیرۆمدا جێگیر دەبنو بە پیلانێك خۆیان دەگەیەننە مەرزەبانو بەم شێوە بە شیر ئەسفار ڕادەگەیەنن كە مەرزەبان پارەیەكی زۆری ئەوانی لایەو

دەبێت نووسراوەیەك یان بەڵێنێكی لێوەربگرن تا بتوانن پارەكەیان لە باوكی مەرزەبان (مامەلان) وەرگرنەوە. شیر ئەسفار كە لە نیگەرانیی ئەو دوو كەسە ئاگادار دەبێتەوە، فریویان دەخواتو ئەو دوو بازرگانە ساختەچییە بۆ وەرگرتنی قەرزەكانیان ڕووبەڕووی مەرزەبان دەكاتەوە. مەرزەبان لە سەرەتادا كە لەو پیلانە بێئاگا دەبێت بە توندوتیژی بەرەو ڕوویان دەبێتەوەو دەریاندەكات، بەڵام لە بۆ جاری دووەم ئاگاداری مەسەلەكە دەبێتەوەو بە شێوەیەك هەڵسوكەوت دەكات كە ئەو دوو بازرگانە بتوانن چەندین جاری دیكە بیبینن (دیداری لەگەڵدا بكەن).

بازرگانەكان كە بە ڕواڵەت بۆ وەرگرتنی قەرزەكەیان هاتوچۆی زیندان دەكەن، لە بەرامبەری ڕەوشت چاكی شیر ئەسفار خەڵاتی زۆری دەدەنێو خزمەتكارەكەیشی كە بەردەوام بە چەكو ئامادەباشی چاودێری مەرزەبان دەبێت بە پارە دەخەڵەتێننو بە یارمەتیی ئەو كۆتو زنجیری مەرزەبان دەپچڕننو پاشان هێرش دەبەنە سەر شیر ئەسفارو دەیكوژنو مەرزەبانیش ئازاد دەكەن.

مەرزەبان پاش ئازادبوون لە زینداندا دەگەڕێتەوە بۆ ئازەربایگان (كوردستان)و بە شێوەیەك كە پێشتر ئاماژەمان پێكرد دەیسم شكست دەداو لەناوی دەباتو خۆی حكومەتێكی باڵادەست لە ساڵی (345 ك.م) پێكدێنێت.

مەرزەبان بۆ بەردەوامبوونی دەسەڵاتەكەی لەگەڵ ئالی بوویە ئاشتیو خزمایەتی دەكات، ئالی بوویەش ڕێگەی پێدەدەن كە لە دەسەڵاتەكەی بەردەوام بێتو لەبەر ئەوەی كە ناوی ڕاستەقینەی

www.pertwk.com

مەرزەبان سالار دەبێت (بووە) حوکمڕانییەکەیان بە سالاریە ناو دەبەن. مەرزەبان دواجار لە ساڵی (346 ك.م) بەهۆی نەخۆشی دەمرێت[64].

حکومەتی وەهسۆزان و بەردەوامبوونی سالاریان:

پاش مەرگی مەرزەبان براکەی بە ناوی وەهسۆزان خۆی بە جێگری ئەو دەزانێ بۆیە رووی کردە ئەردەویل، بەڵام فەرماندەکانی مەرزەبان رازی نەبوون بەوەی کە وەهسۆزان ببێتە جێگری مەرزەبان و پێیان وابوو کە دەبێ جەستان و پاشان ئیبرایم و ناسر ببنە ئالیکاری مەرزەبان.

[64] شالیارانی بێ ناونیشان، نووسینی ئەحمەدی کەسرەوی، مێژووی کوردو کوردستان، نووسینی ئەمین زەکی بە پشتبەستن لەسەر گوتارەکانی مێژوونووسانی عەرەب و ئەرمەنی.

بەم شێوەیە وەهسۆزان لەبەر ئەوەی کە بواری بە دەسەڵات گەیشتن و پێکهێنانی دەوڵەت لە ئازەربایگان (کوردستان) گونجاو نابینێت، دەچێتە تارۆم و لەوێدا دەست دەکات بە دووبەرەکی نانەوە و چاندنی تۆوی دوژمنایەتی لە نێوان کوڕەکانی مەرزەباندا، جەستان کە کوڕی گەورەی مەرزەبان بوو کەسێتییەکی شایستە نەبووو زۆرترین کاتی خۆی بە عێش و نۆش و خۆشگوزەرانی لە شوێنی رابواردندا بەسەر دەبردو ئیبرایم کوڕی نێونجیان لە ناوچەکانی ئاران و ئەرمەنستانی ئێستادا حکومەتی دەکرد.

وەهسۆزان توانی لە نێوان ئەو سێ برایەدا دژایەتی و دوژمنایەتی دروست بکات و بە فێڵ و تەڵەکەو زمانی تەڕ جەستان و ناسر لەگەڵ دایکیاندا بیانهێنێتە تارۆم و کۆت و زنجیریان بکات و ئیسمایلی کوڕی وەك فەرمانڕەوای ئازەربایجان دابنێت، بۆیە ئیسمایل بە سپایەکەوە دەچێت بۆ ئەو وڵاتە.

ئیبرایم کوڕی مەرزەبان، بۆ رزگارکردنی دایك و براکانی، سپایەك ئامادە دەکات و لەگەڵ ئیسمایلدا بەشەڕ دێت. ئیسمایل نێوان ساڵەکانی (351 – 356 ك.م) دەمرێ و لە ئاکامدا ئیبرایم ئازەربایجان دەخاتە ژێر چنگی خۆیەوە.

بەڵام وەهسۆزان بە سپایەکەوە هێرش دەباتە سەر ئازەربایجان و لە ساڵی 355 کۆچی ئیبرایم شکست دەدات و لە ئاکامدا ئیبرایم پەنا دەباتە لای روکنولدەولەی دەیلەمی.

www.pertwk.com

روكنولدەولە، سپایەك بە فەرماندەیی ئیبنی عەمید كە وەزیر بوو بۆ یارمەتیدانی ئیبرایمو رزگاری ئازەربایجان لە ژێر چنگی وەهسۆزان رەوانەی ناوچەكە دەكات.

ئیبنی عەمید بۆی دەلوێتو وەهسۆزان شكست دەداتو پاشان بە نووسینی نامەیەك بۆ روكنولدەولە پێیوایە كە ئیبرایم شایستەی فەرمانڕەوایی لە ئازەربایجاندا نییە بۆیە لە روكنولدەولە دەخوازێ كە ئەو وڵاتە بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە بەڵام روكنولدەولە ئەم داواكارییە قەبووڵ ناكاتو بانگهێشتی وەزیرەكەی دەكات كە ئەو ناوچەیە بەجێبێڵێتو بگەڕێتەوە دواوە.

لە وەڵامی ئەم پرسە كە بۆچی روكنولدەولە یارمەتیی ئیبرایمی داوەو بە چ هۆیەكەوە پێشنیاری وەزیرەكەی خۆی لە پەیوەندی لەگەڵ وەلاتانی ئیبرایم قەبووڵ نەكردووە، ئیبنی مەسكۆیە دەڵێت: ئیبرایم تەنیا بەهۆی سزادانو هێزی خۆیەوە گەیشتە شاری رەیو روكنولدەولە بەهۆی هاوسەرێتیی لەگەڵ كچی مەرزەبان كوڕێكی بە ناوی (ئەبول عەباس) لێی ببووو ئەم خزمایەتییە ئیبرایمی پتر خۆشەویستتر كردبوو، هەر خەڵاتێكیش كە لە خەزێنەی پاشاكاندا دەست دەكەوت بۆی دەنارد، كە من قەد ئەو هەموو خەڵاتەم كە كەسێك لە دیوانی پاشایەتی بەخشیبێتی نەمدیبوو).

رەوادییان (رەوادییە):

دەبێت ئەبول هەیجا كوڕی رەواد بە بنیاتنەری پاشایەتیو زنجیرە دەسەڵاتی رەوادییە بزانین. لە ساڵی (344 ك.م) ئەبول هەیجای رەوادی دەسەڵات دەگرێتە دەستو بەگوێرەی مێژوونووسان شاری خۆی ناوەندی دەسەڵاتو حكومڕانی بووە[65]. ئەبول هەیجا بەهۆی داواكاریی ئەبول خەریبەوە كە ویستوویەتی یارمەتیی بدات هێرش دەباتە سەر وڵاتی ئەرمەنستان، ئەم بەسەرهاتە كە لە خوارەوە هاتووەتە بەر باس هۆی داواكاریی ئەبول خەریبە لە ئەبول هەیجا بۆ یارمەتیدانی لەو شەڕەدا كە مێژوونووسانی ئەرمەنی بەم شێوەیە باسی لێوە دەكەن:

پاش غاغیق حوكمڕانی واسپۆرگان (ناوچەی وان ئەردۆبارو نەخجەوان) كوڕەكەی بە ناوی دیرنیق ئارجورنی گەیشتە دەسەڵات كە سەرەتا ئەبول خەریبی لە فەرماندەیی سپاكەی لابردو بەجێی ئەو سەركیسی ئەرمەنی دادەنێ، ئەم كارە دەبێتە هۆی ئەوە كە ئەبول خەریب لە ئەبول هەیجا داوای یارمەتی بكات. ئەبول هەیجاش كە بە شوێن بیانوویەكدا بوو ئازا هێرش دەباتە سەر ئەرمەنستانو سپای ئەرمەنی تێكوپێك دەداو دیرنیقی فەرمانڕەوا دیل دەكاتو دەهێنێت بۆ ئازەربایجانو ئەبول خەریب لە جێی ئەودا دادەنێت، لەم كاتەدا كەسێتیی ئایینیو خەڵكی ئەرمەنی لە كڵێسەكاندا كۆ دەبنەوەو ئاهو نزولەی خۆیان بەرز دەكەنەوەو

[65] شالیارانی بێ ناونیشان، ئەحمەدی كەسرەوی.

www.pertwk.com

ئەبول خەریب لۆمە دەکەن، لۆمەی خەڵك دەبێتە هۆی ئەوەی کە ئەبول خەریب لە کاری خۆی پەشیمان ببێتەوەو بڕیار بدات کە دیرنیق رزگار بکات، بۆیە بروسکەیەك ئاراستەی دیرنیق دەکاتو پێیدەڵێت کە بە سوودوەرگرتن لەو ئەسپەی کە لەبەر دەستیدایە هەڵبێتو روو بکاتە ئەو شوێنەی کە پێشتر بۆی رەچاو کراوە. دیرنیق پیلانەکە جێبەجێ دەکاتو بەم شێوەیە ئەبول خەریب رزگاری دەکاتو دەیباتەوە بۆ ئەرمەنستان. ئەم رووداوە لە نێوان ساڵەکانی (337 – 342 کۆچی) کە سالار مەرزەبان لە نێو قەڵای سەمیرۆم دیل بووە سەری هەڵداوە.

ئەبول هەیجا لە ساڵی (377 کۆچی) هێرش دەباتە سەر ئەرمەنستانو لەگەڵ ئەبو دوڵز حاکمی ئەو وڵاتە بەشەڕ دێتو ئەرمەنستان داگیر دەکات کە چۆنیەتی هێرشی ئەبول هەیجا بۆ سەر ئەرمەنستان لەلایەن ئاسوغیگ، مێژوونووسی ئەرمەنی باس کراوە. ئەبول هەیجا لە ساڵی (378 کۆچی) بە دوای گەڕانەوە لە ئەرمەنستان لەنزیکی خۆی بەهۆی سەربازەکانییەوە دەکوژرێت.

حکومەتی مەملانی رەوادی:

مملان (مامەلان) کوڕی ئەبول هەیجا بووەو بەگوێرەی ئاسوغیگ دوو جار هێرش دەباتە سەر ئەرمەنستان.

هەر وا بەرچاو دەکەوێت کە مەملان یەکێك لە فەرمانڕەوایانی سەردەی چوارەمی کۆچی بووە کە لەلای موسڵمانانەوە رێزێکی زۆری هەبووەو وەك گیانفیداو جەنگاوەر لە شەڕ دژی مەسیحییەکانو ئەرمەنییەکاندا ناوبانگی هەبووە، بە جۆرێك کە لە شەڕی دژ بە ئەرمەنستان نەتەوەی جۆراوجۆری لە ژێر فەرماندا بوو.

هۆی دەسپێکی شەڕی یەکەمی مەملان لەگەڵ ئەرمەنستاندا ئەوە بوو کە لە ساڵی (380 کۆچی) لەلایەن رۆمییەکانەوە کەسێك بە ناوی داوید دەبێتە والی ئەرمەنستانو بڕیار دەدات کە ئەو ناوچانەی لە ژێر دەسەڵاتیدان بەرفراوانیان بکات بۆیە بەشێك لە ناوچە ئیسلامییەکان لەوانە دوینو66 مەلازگەرد لە باکووری گۆلی واندا داگیر دەکات. ئەم لەشکرکێشییە دەبێتە هۆی ئەوەی کە موسڵمانەکان لە مامەلان داوای یارمەتیو پشتیوانی بکەن.

مامەلان بە پۆشتەو پەرداخکردنی سپایەك لە نێو موسڵماناندا دەچێتە شەڕ لەگەڵ ئەرمەنییەکاندا. لە بەرامبەردا داوید بە یارمەتیی رۆمییەکان سپایەکی گەورە لە گورجستانو ئەرمەنستاندا کۆ دەکاتەوەو ئامادەی شەڕ دەبێت. لەو کاتەدا سپای مامەلانو موسڵمانان کە لە چیاکانی ئاراراتدا جێگیر ببوون بە دیتنی سپای زۆرو زەبەلاحی مەسیحیان لە زۆری ئەو سپا سەریان سوڕ دەمێنێت.

[66] دوین ناوچەیەکە لە کوردستان کە شوێنی لەدایکبوونی سەلاحەدینی ئەیوبی بووە.
سەرچاوە: هەنبانە بۆرینەی هەژار.

www.pertwk.com

لەبەر ئەوەی موسڵمانان هێزی خۆیان لەچاو ئەو سوپادا کەم و لاواز دەبینن شوێنەکە بەجێ دێڵن و شەڕ ناکەن. بەڵام هەشت ساڵ دواتر واتە ساڵی 388 ك.ق مامەلان سپایەکی زۆر گەورەتر لە جاران کە تەنانەت خەڵکی خوراسانیشی تێدا دەبینرێت پێکدێنێ کە ئەم کارە ڕێزو گەورەیی مامەلان وەك جەنگاوەرو فەرماندەیەکی لێهاتوو نیشان دەدات.

لەلایەکی ترەوە داویدیش بە یارمەتی ڕۆمییەکان سپایەك ئامادە دەکات و بەرەو ڕووی مامەلان (موسڵمانەکان) دەبێتەوە.

ئەم جارە مەسیحییەکان بە دیتنی سپای ئیسلام دەترسن و لە بەرامبەر بانگهێشتی موسڵمانان بۆ شەڕ، ترسیان لێدەنیشێت و وێڕای بەرەنگارییان نامێنێت. بەم جۆرە مەسیحییەکان کە خۆیان دۆڕاو لەناوچوو دەبینن بۆ ڕزگارکردنی خۆیان لە ڕووی ناچارییەوە بە جۆرێك شەڕ دەکەن کە سپای فرەڕەگەزیی ئیسلام ناچار بە پاشەکشە دەبێت.

ئەبوو مەنسوور وەهسۆزان کوڕی مامەلان[67]

پاش مامەلان کوڕەکەی ئەبو مەنسوور وەهسۆزان دەبێتە جێگری کە جێگەی ڕێزو سوپاسی هاوچەرخانی خۆی دەبێت.

[67] شالیارانی بێ ناونیشان.

قەتران[68] شاعیری بەناوبانگی ئەو سەردەمە بەم شێوەیە ستایشی دەکات:

زعشقت بس زیان دارم و لیکن بس مراسوود ان
که دیدم رووی شاهنشه ابو منصورو هسوزان

واتە هەرچەندە لە خۆشەویستیت زەرەرمەند دەبم بەڵام ئەوەندەم بەسە کە چاوم بە سیمای تۆ کەوت ئەی پاشام ئەبو مەنسوور وەهسۆزان.

وەهسۆزان یەکێك لە گرنگترین ئەمیرانی ڕەوادیە کە لە سەردەمی ئەودا تورکەکانی غەزنەوی بەرەو ئێران و ئازەربایجان کۆچیان کردو پاشان تەبریزیان داگیر کرد. بە پێی نووسراوەی ئیبنی ئەسیر ئەم تورکانە نەوەی ئیسرایل کوڕی سەلجووق مامی توغریل بەگن. کە ئیسرایل بەهۆی سوڵتان مەحموودی غەزنەویەوە بەند کراو منداڵەکانی ناچار بوون لە (ماوەرا نەهرەوە) بەرەو ئازەربایجان کۆچ بکەن. مێژوونووسیان لەوانە گەردیزیو کوڕی ئەسیر مێژووی هاتنی تورکانی غەزنەوی بۆ ئازەربایجان دەگێڕنەوە بۆ ساڵی 415 ك.ق. ئەمانە پێشەنگ و سەردەستەی هۆزی سەلجوقی بوون بە ڕێبەرایەتی توغرێل کە لەم مێژووە بەدواوە دەبینین کە دوو نەتەوەی کوردو تورك لە ئازەربایجاندا لەگەڵ یەکدا دەژین.

[68] قەتران شاعیری تەورێزی لەوانەیە کورد بوو بێت، بە شێوەك کە ناسر خەسرەو دەیبینێ لە سەفەرنامەکەیدا دەڵێت: قەتران فارسی بە باشی نەدەزانی بەڵام بە باشی شیعری پێهۆنییەوە.

ئیبن ئەسیر شێوەی هاتنی تورکە غەزنەوییەکانی بۆ ئازەربایجان بە تەواوی باس کردووە کە لێرەدا بە کورتی ئاماژەی پێدەکرێت:

(سوڵتان مەحموود تورکە غەزنەوییەکانی لە خوراساندا داناو ڕێبەرەکەیانی کە ئیسرایلی ناو بوو بە دیل گرتو ئەوەی ئاشکرایە لەوەبەدوا دەبن بە گوێڕایەڵو جێبەجێکەری فەرمانی سوڵتان مەحموود تا ئەو کاتەی کە بەهۆی بەدڕەوشتی فەرمانبەرانی حوکمی غەزنەویان، تورکە غەزنەوییەکان کەم کەم ڕادەپەڕنو هەندێکیشیان بەرەو ئەسفەهان کۆچ دەکەن، لەم کاتەدا سوڵتان مەحموود بۆ حاکمی ئەسفەهان، (علاء الدولە) دەنووسێت کە تورکەکان بە زیندوویی یا مردوویی بگەڕێنێتەوە بۆ خوراسان وەیان ئەو عەیلە بە تەواوەتی کۆچ پێبکاتو سەری پیاوەکانیان بنێرێتە خوراسان).

(علاء الدولە) ئەمرەکەی بەجێدێنێتو پیاوانی غەزنەوی بە بیانووی ناونووسینیان لە سپادا کۆ دەکاتەوە، لەم کاتەدا خزمەتکارێکی تورکی (علاء الدولە) پیلانەکە بۆ غەزنەوییەکان ئاشکرا دەکات، ئەوانیش بۆی هەڵدێنو لەبەر ئەوەی کە خەڵکی ئەسفەهان یارمەتیی سەربازانی (علاء الدولە) نادەن، غەزنەویەکان ناچار دەبن ئەسفەهان چۆڵ بکەنو بەرەو ئازەربایجان هەڵبێن.

وەهسۆزان دەسەڵاتداری ئازەربایجان هەڵە دەکاتو پێشوازیی ئەو لە ئەوان بە مەبەستی سوودوەرگرتن لە هێزی سەربازی غەزنەوییەکان لە بەرامبەر دوژمنان بە تایبەتی مەسیحیانی

ئەرمەنی دەبێتە هۆی ئەوە کە غەزنەوییەکان لە ئازەربایجاندا نیشتەجێ بن[69].

دەسپێکی شەڕ نێوان تورکە غەزنەوییەکانو کوردەکانی ئازەربایجان

وەهسۆزان لە هێزی سەربازیی تورکەکان بۆ سەرکوتی دوژمنانی ئەرمەنستانو دوینو چەند شارێکی تر داگیر دەکات. تورکەکان کە پاش ئەو سەرکوتانەو چەپاوی ناوچەکانی ئەرمەنستانو دوژمنانی وەهسۆزان هەستیان بە بەهێزیو دەسەڵاتی خۆیان کردبوو، دەستیان کرد بە چەپاوو دزی ناوچە کوردنشینەکانی ئازەربایجان. بە پێی نووسینەکانی ئیبنی ئەسیر وەهسۆزان بۆ هێورکردنەوەی تورکەکان بەهۆی مارەکردنی کچی یەکێك لە گەورەکانی تورك خزمایەتیان لەگەڵیاندا دروست دەکات، بەڵام ئەم کارە سوودێکی پێناگەیەنێتو تورکەکان هێرش دەکەنە سەر ناوچەی ورمێو ژمارەیەکی زۆر لەکوردەکانی ئەو ناوچەیە دەکوژێتو وڵاتەکەیان چەپاو دەکات. لەو هێرشەدا بە تایبەت کوردەکانی هەزبانی زەبرو زەنگی زۆریان لەبەرکەوت[70].

[69] مێژووی کمبریج.

[70] کتێبی شالیارانی بی ناونیشان، نووسینی ئەحمەدی کەسرەوی.

www.pertwk.com

وەهسۆزان لەگەڵ هەندێك لە فەرماندەكانی كورد یەك دەگرێتەوەو لە چەند قۆناغی شەڕدا كە هەندێ جار توركەكان‌و هەندێ جاریش كوردەكان سەردەكەوتن بەرەوڕووی توركە غەزنەوییەكان بووەوەو لە ئاكامدا توركەكان شكست دەدات‌و لە شارەكانی مەراغەو ورمێ دەریان دەكات.

وەهسۆزان هاوكات لەگەڵ هاتنی توغرێلی سەلجوقی بۆ كوردستان، ماڵئاوایی لە دنیا دەكات. ئیبنی ئەسیر لەم پەیوەندییەدا دەنووسێت:

لە ساڵی (450 ك.ق) سوڵتان توغرێل بێگ، مامەلان كوڕی وەهسۆزان كوڕی مەملان وەك حوكمڕانی وڵاتی ئازەربایجان لەباتی باوكی دانا[71]، پاش وەهسۆزان ئەوانەی كە لەجیاتی ئەودا حوكمڕانییان دەكرد گرنگی‌و كاریگەری ئەوتۆیان نەبووەو تەنیا ناویان لێبراوەو رووداوێكی گرنگ لە سەردەمی ئەواندا نووسراوە بیجگە لە ئەمیر ئەحمەدی یەل لە ساڵی (510 – 501 ك.ق) كە ئیبنی ئەسیر وەك ئەمیرێك كە زۆرترین سپای لەژێر دەستدا بووە ناوی لێ دەبات.

ئەمیر ئەحمەدی یەل

[71] شالیارانی بێ ناونیشان، نووسینی ئەحمەدی كەسرەوی.

هەروا كە باس كرا، پاش وەهسۆزان حكومەتی رەوادی تووشی لاوازی هات، دواجار ئەمیر ئەحمەدی یەل لە ساڵی (505) كۆچی مانگی لەشكەری سوڵتان محەمەد كوڕی سوڵتان مەلەكشای لەهێرش كردن بۆ سەر سپای رۆم یارمەتی دا، ئەم شەڕە لەگەڵ ئیمپراتۆری رۆم بەناو شەڕی ژوسلین ئەنجام درا. ئەمیر ئەحمەدی یەل پاش گەڕانەوە بۆ ماوەیەكی كۆتا تەورێزی لەچنگی توركەكان رزگار كرد.

لەم كاتەدا، ئیسماعیلیەكان لەوپەڕی دەسەڵاتدا بوون‌و هەستان بەكوشتنی نەیارانی خۆیان، یەكێك لەوانە ئەمیر ئەحمەدی یەل بوو كەپیلانی كوشتنیان داڕشت‌و ئەو پیلانەیان جێبەجێ كرد.

لەساڵی (510 ك. ق) سوڵتان محەمەد، كوڕی سوڵتان مەلەكشا، كە لەبەغدا بوو تەواوی فەرمانڕەواكان‌و حاكمان‌و ئەتابەكەكانی (فەرماندە توركەكان)ی ناوچە جیاجیاكانی بانگێشتی بەغدا كرد كە یەكێك لەوانە ئەمیر ئەحمەدی یەل بوو، لەم كاتەدا ئیسماعیلییەكان بڕیار دەدەن كەپیلانی خۆیان جێبەجێ بكەن.

پیاوێك لەفیداییەكانی ئیسماعیلی بەبیانووی ئەوەی كەدەیەوێ داواكاری‌و شكات ئاراستەی سوڵتان محەمەد بكات قاقەزێك دەگرێتە دەستەوەو لەئەمیر ئەحمەد دەپارێتەوە كەقاقەزەكەی لێوەرگرێت. ئەمیر ئەحمەد بەبینینی ئەوهاناو پاڕانەوە بەرەو پیری

www.pertwk.com

دەچێت تا نامەکەی لێوەرگرێت بەڵام ئەو پیاوە فیدائییە هەڵەکە دەقۆزێتەوەو بەیارمەتی چەند فیدائییەکی تر ئەمیر دەکوژن[1]

ئاق سەنقر ئەحمەد یەل

لەلایەن سوڵتان محەمەدی سەلجووقیەوە، ئاق سەنقر بەهۆی جێگری باوکی کەئەمیر ئەحمەد یەل بوو وەك حاکمی ئازەربایجان دیاری کراوو لەشاری مەراغە دەسەڵاتی گرتە دەست.

سوڵتان مەحموودی سەلجووقی، کوڕی سوڵتان محەمەد لەساڵی (523 کۆچی مانگی) ئاق سەنقری وەك ئەتابەگ (فەرماندە) بۆ شازادەی کوڕی کەناوی داوود بوو دەسنیشان کرد.

لەساڵی (534 ر.م) سەنقر هەوڵی زۆری دا تا شازادە داوود بگەیەنێتە دەسەڵات. بەڵام بەهاندانی توغریل شازادەیەکی تری سەلجووقی، ناو سوپای ئاق داوود لەدژی ئەو راپەریو لەئاکامدا، داوودو ئەمیر ئاق سنقر بۆ بەغدا هەڵاتن. لەوێدا بەپاڵپشتی خەلیفەی عەباسی و هێزی کوردی، بۆئەوەی جارێکیتر دەسەڵات بگرنەدەستەوە، هێرش دەکەنە سەر وڵاتی ئازەربایجان و لەگەڵ توغریل (طغریلدا) بەشەڕدێن، لەئاکامی ئەو شەڕەدا (توغریل) شکست دەخوات و دواجار داوود بەپاڵپشتی ئاق سنقر دەگاتە دەسەڵات. ئیسماعیلییەکان بەکوشتنی ئەمیر ئاق سەنقر لەساڵی

[1] هەمان سەرچاوە

(537 ك.م) دووەمین گورز بەجەستەی حکوومەتی ڕەوادی دەسرەوێنن.

پاش ئاق سەنقر، حکوومەتی ڕەوادی بەتەواوەتی لاواز ببووو بەشێوەی ئەمارەتێکی بچووك لەشاری مەراغە مایەوە، لەدوا ساتەکانی حکوومەتی ڕەوادی هاوکات لەگەڵ هێرشی مەغۆل چەند ئافرەتێك دەسەڵات دەگرنە دەستەوە کەدوایین کەسیان بەناوی (من هەوا داد) لەقەڵای ڕوویین دژ جێگیر بوو و پاش مردنی جەنگیزو گەڕانەوەی سوڵتان جەلالەدین بۆ ئازەربایجان لەگەڵ سوڵتان ژیانی هاوسەرێتیان پێك هێناو دواجار بەمردنی مەن هەوا داد کۆتایی بەحکومەتی ڕەوادیان هات[*].

شەدادیان

ئەو کوردانەی کەلەنزیك دوێن دەژیان لەهۆزی هەزبانی بوون بۆیە ئیبن ئەسیر سەبارەت بەئەوان وا دەنوسێت:

ئەم هۆزە باشترین هۆزی کورد بوون کەسەلاحەدینی ئەیوبی لەوانەو بەهۆی پێك هێنانی حکومەتێك لەلایەن ئەو هۆزەوە ئەو حکوومەتەی کە پێکهێنرابوو بەحکوومەتی (شەدادی) ناوبانگی دەرکرد.

[*] وەرگیراو لەمێژووی کمبرج، مێژووی شارستانیەت ن: ویل دورانت شالیارانی بێ ناونیشان و مێژووی کوردو کوردستان ن: ئەمین زەکی

www.pertwk.com

حکومەتی شەدادیان لەساڵی (340 ک.م) بەهۆی محەمەد بنی شەداد لەئەران‌و شاری دوین پێك هات، واتە لەوکاتەی کەسالاری مەرزەبان لەقەڵای سەمیرۆم دەسبەسەربووەو بشێوی‌و تالان ولاتی ئازەربایجانی لەخۆگرتووە. هەر بۆیە محەمەد شەداد سەرۆکی هۆزی هەزبانی لەم هەل‌ومەرجە بەباشی سوود وردەگرێت‌و ناوچەی ئەران دەخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە.

جێگیری محەمەد بنی شەداد کورەکەی لەشکری بوو کەهەشت ساڵ حوکمڕانی کردو لەماوەی ئەو هەشت ساڵەدا شاری گەنجەی خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە.

بەناوبانگترین ئەمیری شەدادی فەزلوون کوڕی محەمەد بوو، ئەم ئەمیرە شەدادییەکانی بەجۆرێك بەهێز کرد کەفەرمانڕەواکانی ئەو سەردەمە، خۆی‌و حکوومەتەکەیان وەك دەسەڵاتێکی بەهێزو کاریگەر دەناسی.

فەزلوون سەرتاسەری ئەرمەنستانی داگیر کرد تەنانەت بەپێی ڕاپۆرتی مێژوونووسێکی ئەرمەنی بەناوی وارتان، فەزلوون سێزدە هەزار درەم باج و خەراجی بۆ ئەرمەنستان دیاریکردبوو[1].

فەزلوون (48) ساڵ حوکمڕانی کردو لەقابووسنامەدا چیرۆکێك سەبارەت بەئەو پاشا بەشێوەی خوارەوە نووسراوە:

(لەو سەردەمەی کەفەزلوون پاشای گەنجەو دەوروبەری بوو، دەیلەمییەکی وەك ڕاوێژکارو خاوەن دەسەڵات دانابوو. ئیتر

[1] شالیارانی بێ ناونیشان: نوسینی ئەحمەدی کەسرەوی

هەرکەسێك کەلەدەسەڵاتدارانی وڵات سەرپێچی کردبایە، دەسبەسەرو زیندانی دەکراو بەراوێژکاری دەیلەمی خۆی راسپارد کەبندەی ئازاد ئازار نەدات بەڵام ئەو راوێژکارە بەگوێی نەکردو چەندین کەس لەوانە بیوژن بەهۆی ئەوە کوژران، تا بەرێکەوت ئەو راوێژکارە تووشی تاوان‌و سەرپێچی هات‌و لەلایەن فەزلوونەوە گیراو زیندانی کرا، دەیلەم کەسێکی ناردە لای فەزلوون‌و پێیگوت ئەوەی ماڵ‌و سامان بێت پێدەبەخشێت بەمەرجێك نەیکوژێت، فەزلوون لەوەڵامدا گوتی: من ئامۆژگاریم کردی کەبەندەی ئازاد ئازار نەدەیت بەڵام ئەوئەرکەت جێبەجێ نەکردو لەئاکامدا بێوەژنێك‌و ئەو دەیلەمیە بەهۆی خراپ فێربوونی تۆ گیانیان لەدەست داو فەزلوون بەهۆی شەڕ لەگەڵ سوپای گورجیدا کەلەخەڵکی گورجی، ئەرمەنی‌و ڕۆمی پێك هاتبوو شکستی خواردو پاش ئەم تێکشکانە زۆر نیگەران دەبێت‌و دواجار دەمرێت. جێگری فەزلوون مووسای کوڕی بوو، کەماوەیەکی کورت حوکمڕانی کردو پاش سێ ساڵ مرد. بەڵام لەشکری کوڕی مووسا حاکمێکی بەهێز بوو کەجێی باوکی گرتەوە. ئەم حاکمە توانی سوپای گورجی و ئەرمەنی شکست پێبێنێ. ئەم شەڕە زۆر لەوە دەچێت کەلەجەژنی قورباندا ڕوویدا بێت بۆیە قەترانی تەورێزی ئەو سەرکەوتنە بەشێوەی شیعر دەردەبڕێت.

لەشکری را کشت کورا مرگ نتوانست کشت
لەشکری لەناوبرد کەمەرگیش نەیدەتوانی لەناوی بەرێت
قلعه ای راکند کورا چرخ نتوانست کند

www.pertwk.com

قەڵایەکی ژێرژوور کرد کەزەمانە نەیتوانی بیڕوخێنێ

زاتش شمشیر او دارند جان درتن چنانگ

هست نادان و طبان مانند براتش سپند

وەك گەنمی سەرساج هەڵدەقرچان لەبەرانبەر ئاگری شمشیری ئەودا

لشکر فضلون همانجا گرفکند، درقفا

ئەگەر بەرووداوێك لەشکری فەزلوون شکست دەدەن

شاه خصمان رافکند و خصم یاران رافکند

ئەوەتا جێگرەکەی دوژمنانی پاشاو دۆستو هەوالانی شکست دەدا

بدرسد گویند شاهان را دستوران بد

ئاکامو دەرەنجامی پاشا باش نابێت ئەگەر راوێژکارانی خراپ بن

جزکنون این داستان کس رانیاند دلپسند

جگە لەم چیرۆکەی تر ئیتر هیچ چیرۆکێك لەم چەشنە پەسەند ناکرێت

ای جهانت پیشکار ای روز گاری زیردست

ئەی ئەو کەسەی کەجیهان بەدەستی تۆیە لەهەموو کاتێك

ای سپرت رهنما روزگارت یارمند

ئەی ئەوکەسەی گەردوونیتر رینموونەو یاریدەدەر تۆ ژیان

گوسفندو گاو کشتن فرض هست این عید را

کوشتنی مەڕو مانگا ئەرکە لەم جەژنەدا

کاندرین امد حساب ایزد بیچون و چەند

چونکە ئەم ئەرکە ئەرکێکی یەزدانییە کەئەبێ جێبەجێ بکرێت

ایز ازهر عید هست امروز راضي تر زتو

زانکه کافر کشته ای برجای گاوو گوسفند

خوا ئەمڕۆ لەهەموو جەژنێك لەتۆ رازیترە کەتوانیت لادەرێك لەباتی مەڕو مانگا بکوژیت

یەکێ لەبەناوبانگترین ئەمیرانی شەدادی ئەبول سەوار شاور کوڕی فەزلوونە، ئەبول سەوار کەکەسێکی لێزانو لێهاتوو بوو بۆ ئەوەی بتوانێ لەئەرمەنستاندا بێ گێرەو کێشە حوکمڕانی بکات. کچی ئاشود باگرا تۆنی پاشای ئەرمەنستانی مارە کرد کە دوو کوڕی واتە (فەزلوون)و (مەنووچەر) لەم ژنەن.

پاش مەرگی ئاشود، خەزوورەی ئەبول سەوار، لەنێوان گەورەکانی ئەرمەنی بۆ جێنشینی ئاشوود شەڕو دووبەرەکی هاتە ئاراوە، لەئاکامدا ئەرامەنە (غاغیق) کوڕی ئاشوودیان بۆ جێنشینی ئەو دەس نیشانکرد بەلەبەرچاوگرتنی لاوازی ئەرمەنیەکان کەبەهۆی گۆڕانکاری حکومەتو هاتنە ئارای پاشایەتی نوێ روویدابوو، ئیمپراتۆری رۆم بۆ گەشەپێدانو بەرفراوان کردنی سنووری دەسەڵاتی خۆی هێرشی هێنا بۆ سەر ئەرمەنستان ئەبول سەمار کەسیاسەتمەدارێکی بەتوانابوو لەم هەلو مەرجە سوودی وەرگرتو هەندێ ناوچەی جیاجیای

www.pertwk.com

لەئەرمەنستاندا داگیر کرد. غاغیق کەخۆی لەشەری ئیمپراتۆری رۆمدا دەبینیەوە ئامادە بوو لەگەڵ (ئەبول سەوار) دا ئاشت بێتەوەو تەواوی مەرجەکانی ئەبول سەواری قەبوول کرد[1]

بەلام شەڕ لەنێوان غاغیق و رۆم بەسەرکەوتنی ئیمراتۆری رۆم و سەرکەوتنی ئەرمەنستان کۆتایی پێهات و رۆمییەکان بوون بەجیرانی شەدادیانی، بۆیە بەلەبەرچاوگرتنی خەسڵەتی دەستدرێژی و پانتاوخوازانەی رۆمییەکان و شەڕ لەنێوان مەسیحیەکان و موسڵمانەکاندا رۆمییەکان هێرشی خۆیان بۆ داگیرکردنی (دۆین) پێتەختی شەدادیان دەستپێکرد.

ئەبول سەوار بەلێهاتوویی و لێزانی خۆی توانی سوپای رۆم شکست پێبێنی و شاری دوین رزگار بکات. ئەم رووداوە بووە هۆی ئەوە کەرۆمییەکان بۆ جاری دووەم بەسوپایەکی چڕو پڕتر بەفەرماندەیی دیلارخی هێرش بەرنە سەر دوین.

موسڵمانانی شوێنەکانی‌تر بەتایبەت کوردەکانی ئازەربایجان کەنزیکتر بوون بەرەو دوین کەوتنەرێ، بەلام رۆمییەکان شکستیان پیّهێنان و هەندێکیشیان بەدیلگرتن و بەهاتنی زستان دیلارخی بۆی دەرکەوت کەئیدی ناتوانێ دوین داگیر بکات، پاشەکسەی کردو دیلە موسڵمانەکانی وەك کۆیلە راپێچی رۆم کرد، ئەو رووداوە بووە هۆی تورەبوونی ئەبول سەوارو فەرمانی کوشتنی بەربلاوی مەسیحیەکانی دەرکرد.

---

[1] مێژووی چامچیانی ئەرمەنی وەرگێردراو لەشالیارانی بێناونیشان، نوسینی ئەحمەدی کەسرەوی

ئەبول سەوار لەهێرشی بۆ ناوچە ناوەندییەکانی ئەرمەنستان بۆ تۆڵە سەندن لەمەسییحیەکانی رۆم، فەرماندەی بەناوبانگی ئەرمەنی و ئەهرام و کوڕەکەی گریگوری کەلەقارەمانانی ئەرمەنی بوون کوشت، ئەم کارە بووە هۆی ئەوە کەناوبانگی ئەبول سەوار لای موسڵمانان پتر بەرزبێتەوەو لەهەموو شوێنێکەوە موسڵمانان بۆ شەڕ لەگەڵ مەسیحیەکان بچنە نێو ریزەکانی سوپای ئەبول سەوار،

ئەمیر کەیکاوس نووسەری قابووسنامە چەندین ساڵە لای ئەبول سەوار لەگەنجەدا بووە سەبارەت بەشەڕەکانی ئەبول سەوار و رۆمییەکان نووسراوەی زۆری هەیە [1]

بەسەرهەڵدانی توغرولی سەلجووقی لەلاپەڕەی مێژووی ئێراندا، ئەبول سەوار وەك ئەمیرانی تری ئازەربایجان (کوردستان) بوو بەگوێڕایەڵی توغرول و بەناوی ئەوەوە وتاری دەخوێندەوە.

ئەبول سەوار لەساڵی (456 ك.م) شانبەشانی سوپای ئالپ ئەرسەلانی سەلجووقی بەرەو رووی لەشکری رۆم لەئەرمەنستان دەبێتەوە. دەبێ ئەوەش بزانین کەبەشداری ئەبول سەوار لەشەڕی مەلازگەرد زۆر گرنگ بووە، چونکە تەواوی موسڵمانان ئەبول سەواریان وەك ئەمیرو فەرماندەی موسڵمانان لەریزی یەکەمی شەڕ لەگەڵ مەسیحیەکاندا دەناسی و رێزێکی زۆریان لێدەنا. هەروەها

---

[1] قابووسنامە نووسینی عنصر المعانی کیکاوس

www.pertwk.com

لەئەزموون و تاقیکردنەوەکانی ئەو لەشەڕ دژی ڕۆمییەکاندا سوودی زۆریان لیّ وەردەگرت.

بەجۆرێك کەپاش داگیرکردنی ئەرمەنستان و شاری گرنگی (ئانی)[2] بەدەستی موسڵمانەکان حکوومەتی ئەو شوێنانە بەهۆی ئالب (ئەرسەلان)ەوە خرایە ئەستۆی سەوار.

(فەزلوون کوڕی ئەبول سەوار دوایین پاشای شەدادی)

پاش مەرگی ئەبول سەوار فەزلوونی کوڕی دەسەڵاتی گرتە دەست کەهێزو توانایەکی زۆری بۆ ئەم کارە نەبوو. بەلەبەرچاوگرتنی دەسەڵاتی تورکەکان لەو سەردەمەداو گرنگی دانیان بەشەڕ لەگەڵ ڕۆمییەکان لەناوچەکانی ئەرمەنستان ئیتر ئازەربایجان و ناوچە کوردنشینەکان پڕ دەبن لەهۆزە تورکەکان کەبۆ داگیرکردنی ناوچە تازەکان و بەدەستهێنانی دەسکەوت بەرەو ئەو شوێنانە ڕێدەکەون. سەرەتا لەسەردەمی دەسەڵاتی غەزنەویەکان، تورکەکان سەرقاڵی شەڕ دژی هیندو داگیرکردنی ئەو وڵاتە بوون، بۆیە لەوکاتەدا تورکەکان بەئاراستەی ئەفغانستان ڕاکێشران، بەڵام بەگرتنەدەستی دەسەڵات لەلایەن

[2] ئانی شارێك بووە لەئەرمەنستان کەسەردەمێك پێتەختی ئەو ناوچە بوو و لەساڵی 1313ز بەهۆی بوومەلەرزەوە وێران بووە

سەلجووقیەکانەوە، بەرەکانی شەڕ ئاراستەی ڕۆم کراو ئازەربایجان بوو بەناوەندی ئەم گۆڕانکاریانە.

هاوکات لەگەڵ دەسەڵاتی (مەلەکشا) سیاسەتی سەلجوقییەکان سەبارەت بەکوردەکان و شەدادیان گۆڕانکاری بەسەردا دێت و مەلەکشا بڕیار دەدات کەرەگەزی تورك لەباتی کوردا لەدوێن و ئەو ناوچانەی کەلەگەڵ مەسیحیەکاندا هاوسنوورن دابنێت. بەو بۆنەوە مەلەکشا فەزلوون لەدەسەڵات وەلا دەخات و ئەو شوێنانە بەساوتکین کەفەرماندەیەکی خۆی بوو دەسپێرن. فەزلوون بەرەو ڕووی دەبێتەوە بەڵام لەسوپای مەلەکشا شکست دەخوات و لەوپەڕی نەداری و هەژاری لەشاری بەغدا گیانی بەخاك دەسپێرێت و لەبەر ئەوەیە کەئیبنی ئەسیر دەڵێت (سوڵتان مەلەکشا شارەکان لەدەستی فەزلوون کوری ئەبول سەواری ڕەوادی سەندبووەوە خستبوونی ژێر دەستی فەرماندە ساوتکینی خادم و فەزلونی لەئەستەر ئاباد دانابوو، بەڵام فەزلون گەڕابووەوە وڵاتەکەی خۆی و بەهۆی ئەو هێزو دەسەڵاتەی کەبەدەستی هێنابوو دژی سوڵتان مەلەکشا ڕاپەڕی، سوڵتان ئەمیر بوزانی بۆ سەرکوتی ئەو هاندا کەپاش شەڕو پێکدادان توانی فەزلون دەسگیر بکات و ناوچەکانی ژێر دەستی بخاتە ژێر چنگی کەسانی تر دواجار فەزلون لەساڵی (484 ه. ق) لەشاری بەغداو بەشێوەیەکی

www.pertwk.com

هەژارانەو لەوپەڕی نەدارییەوە لەمزگەوتێکی لای ڕووباری دیجلە گیانی لەدەست دا[1].

سەرهەڵدانی باز:

ناوی ڕاستەقینەی باز ئەبو عەبدوللا حسین کوڕی دوشانج بوو کەکوردەکان (باز)یان پێدەگوت‌و خەلیفەی عەباسی نازناوی ئەبو شوجاعی (خاوەن بوێریان) پێدابوو.

باز یەکێك لەقارەمانان‌و ناودارانی کوردستان لەسەردەمی ئالی بوویە بووە.

هەروەها کەمێژوونووسان وتوویانە، باز کوڕی سەرۆکی هۆزی حەمییە بووە کەباوکی بەچەند هۆیەکەوە لەهۆزو عەشیرەتەکەی خۆی جیابووەتەوەو چووەتە دیاربەکر هەر بۆیە باز لەوێدا لەدایك دەبێت[2]. بەهۆی دەستکورتی دوشانج، باوکی باز، سەردەمی منداڵی ئەو بەرەنج‌و کوێرەوەری تێپەڕیوەو ناچار بووە ماوەیەك شوانی بکات‌و پاشان لەهەرەتی لاویدا دەستی کردوە بەچەتەگەری‌و ڕێگری لەخەڵك.

[1] نووسینی ئەحمەد کەسرەوی کەئیبنی ئەسیر بەگوێرەی شالیارانی بێناونیشان باسی لێکردووە

[2] مێژووی کوردو کوردستان نووسینی محەمەد ئەمین زەکی، وەرگێڕانی حەبیبوڵلا تابانی

لەو سەردەمەدا شەڕ لەنێوان موسڵمانان‌و مەسیحیان گەیشتبووە ئەوپەڕی خۆی‌و لەهێرشێکدا مەسیحیەکان سوپای ئیسلامیان گەمارۆ دابوو و گوشارییان خستبووە سەریان، لەپڕ بازو ئەو دزو جەردانەی کەلەگەڵیدا بوون دەچنە هانای، لەشکری ئیسلامەوەو لەشکست ڕزگاریان دەکەن. ئەم کارە ناوبانگی باز بەرز دەکاتەوەوو خەلیفە نازناوی ئەبو شوجاعی پێدەدات (خاوەن ئازایەتی)

ڕووداوێکی‌تر کەبووە هۆی زیادبوونی هێزو دەسەڵاتی باز، سەرهەڵدانی حاکمی موسڵ تەغلەبی حەمدانی لەدژی دیلەمیان بوو، کەباز پشتی دیلەمییەکانی گرت‌و توانی مووسڵ بخاتە ژێر چنگی خۆیانەوە.

عوزدۆل دەولەی دەیلەمی (عفد الدولە) بۆ سوپاس‌و یارمەتی و پشتگیری باز بانگهێشتی دەکا بۆ دەرباری خۆی لەموسڵ بەڵام بەبینینی سام‌و گەورەی باز، عفند الدولە ترسی لێدەنیشێ‌و بڕیار دەدا لەناوی بەرێت (پیلانی لەناوبردنی بۆ گەڵاڵە دەکات)

باز بەهۆی هۆش‌و زیرەکی خۆی لەگۆڕینی ڕەنگ‌و بۆی عفد الدولە بۆی دەردەکەوێ لەوانەیە ویستی خراپی هەبێ بۆیە بەر لەوەی عفندالدولە لەکارێکی ئەوتۆ ئەنجام بدات، هەڵدێت‌و دەچێتە ناو سوپاکەی خۆی لەشاخ‌و خۆی ئامادە دەکات بۆ سەرهەڵدانێکی گەورە.

پاش مەرگی عفد الدولە (لەساڵی 373 ك.ق) باز نەسیبەین‌و دیاربەکریش داگیر دەکات دەیانخاتە سەر قەڵەمڕەوی خۆیەوە.

www.pertwk.com

سمام و دەولەی دیلەیمی بۆ شکستو سەرکوتی سەرهەڵدانی باز، سوپایەك بەفەرماندەیی ئەبو سەعدی بارام کوری ئەردەشیر ئامادە دەکات بەمەبەستی شەڕ لەنەسیبەین بەلاّم سوپای دەیلەم لەلایەن بازو هاورێکانیەوە بەتێکشکاوی هەڵدێت.

سمام الدولە کە ئەو شکستە دەبینێت، سوپایەکی نوێ ڕەوانەی کوردستان دەکات. بەلاّم ئەم هێزەش شکست دەخواتو موسڵ لەلایەن (باز)ەوە داگیر دەبێت. هەر ئەمەش دەسەلاّتی باز زۆرتر دەکات و لەئاکامدا باز بەشێوەی فەرمیی خۆی وەك سوڵتانو پاشا بەخەڵك دەناسێنێت. سمام الدولە کەلەسەرهەڵدانی باز زۆر ترسی لێی دەنیشێت، سوپایەکی گەورەو پۆشتە بەفەرماندەیی زیاد کوڕی (شار ئەکۆیە) ڕەوانەی موسڵو کوردستان دەکات.

سوپای باز کەبەژمارە زۆر کەمتر بوو لەسوپاکەی دەیلەم ڕووبەڕووی دەبێتەوە بەلاّم تێکدەشکێتو بەرەو دیاربەکر پاشەکشە دەکات. زیادی دەیلەمی سوپایەك بەفەرماندەیی سەعدی عاجب بۆ سەرکوتی تەواوەتی باز ڕەوانەی دیاربەکر دەکات بەلاّم ئەو دەیلمیانە کەلەسوپاکەی سەعد بوون ئامادە نابن لەگەڵ باز بەشەڕبێن بۆیە دەچنە ناو سوپای بازەوە، بەم جۆرە سەعد شکست دەخوات.

باز بەم سەرکەوتنە سوپاکەی ڕێکدەخاتەوەو ئامادەی دەکاتو لەساڵی (379 ك.ق) بەتێکشکانی سوپای دەیلەم بۆ جارێکیتر موسڵ داگیر دەکاتەوە.

لەساڵی 379 حەمدانیان بڕیاریان دا مووسڵ داگیر بکەن، عەرەبەکانی مووسڵ لەباز خیانەت دەکەنو لەداگیرکردنی ئەو شارە یارمەتی سوپای حەمدانی دەدەن.

لەکاتی ڕاونانی سوپای باز لەلایەن حەمدانیانەوە ڕووداوێکی سانا دەبێتەوە هۆی کوژرانی باز، ئەو فەرماندە ئازا لەکاتێکدا دەیەوێ ئەسپەکەی بگۆڕێ بەشێوەیەکی چاوەڕواننەکراو، لەئەسپەکەی دەکەوێتە خوارەوەو دەمرێت بەم جۆرە کۆتایی بەخۆیو سوپاکەی دێت[3].

حکومەتی مەروانیان کورد

پاش مەرگی باز، خوشکەزاکەی بەناوی حەسەن کوری مەروان (حەسەن بنی مروان) کوری دۆستەك ناسراو بە(ئەبو عەلی) کەلە سوپای باز بوو بەلەبەرچاوگرتنی مەرگی باز خێرا خۆی گەیاندە قەلاّی حەسەن کیفو هاوسەری بازی کە خاڵۆژنی بوو مارەی کردو بەو جۆرە دەسەلاّتو فەرماندەیی سوپاکەی بازی دەستەبەر کرد[3]. پاشان بەکۆکردنەوەو ڕێکخستنی ئەو سوپایە لەگەڵ حەمدانیاندا بەشەڕدێتو ئەبو عەبدوللاّ حەمدانی تێکدەشکێنێو دیلی دەکات. ئەبوو عەلی بەشکست دانی حەمدانیان دەسەلاّتی

---

[3] سەید حەسەنی موکریانی گێراویەتیەوە لەکتێبی کوردو کوردستان وەریگرتووە

[3] محەمەد ئەمین زەکی، حەسەن بنی مەروان بەخوشکەزای باز دەزانی بەلاّم مێژووی کمبریج بەبرازای ناوی دەبات

www.pertwk.com

خۆی بەرفراوان دەكات، ئەبوو عەلی حاكمێكی دڵسۆز بوو لەگەڵ خەڵكدا بەباشیو میهرەبانی هەڵسوكەوتی دەكرد، ئەو بۆ ڕێگری لەشەڕ دەگەل حەمدانیاندا كچی سەیفولدەولەی حەمدانی مارە كرد.

بەلاٌم لەكاتی زەماوەن لەگەڵ (ست الناس) كچی سیف الدولە كەسێك بەناوی (دمنە) هێرشی لێدەبات و دەیكوژێت.

حەسەن بنی مەروان (ئەبو عەلی) پاشایەتیەكی دامەزراند كە ساڵەهای ساڵ لەدیاربەكرو ناوچەكانی دەوروبەریدا حوكمڕانی دەكردو بەسەدەلاٌتی مەروانیان ناوی دەركرد.

مەلیك عادل (ناصر الدولەی ئەحمەد)

یەكێك لەبەناوبانگترین ئەمیرانی دەسەلاٌتدار لەنێوان ساڵەكانی (452 تا 403ك.م) (ناصر الدین احمد) بووە كەبەگەورەترین حاكمی مەروانی ناو دەبرێت. ئیبنی ئەسیر چۆنیەتی بەدەسەلاٌت گەیشتنی ناصر الدولەی ئەحمەد بەم جۆرە دەگێڕێتەوە.خواجە ئەبول قاسم حاكمی ئەرزەن لەئەمیر ئەحمەدی نەسری پرسی، ئایا دەتوانی وەك جێگری براكەی ئەو ئەركە بەڕێوەبەریت.

لەبەرئەوەی لەئەمیر نەسر بەڵێنی وەرگرت كەبیباتە لای باوك و دایكی كەلەو كاتەدا بەسەر گۆڕی كورەكەیان (مەمەهدول دەولە) بوون مەلیك عادل لای ئەوان و دادوەری ئەرزەن و هەندێ كەسایەتی

گەورەی شار سوێندی خوارد كەبەپێی یەكسانیو دادوەری حكومەت بكات.

مەلیك عادل بەهۆی شەڕ لەگەڵ مەسیحیاندا و بەدەستهێنانی سەركەوتنی جۆراوجۆر لەلایەن خەلیفەی عەبباسی ئەلقادر بیللا (القادر) لەساڵی 408 ك.م نازناوی (ناصر الدولەی) پێبەخشرا، ناصر الدولە بێجگە شەڕ لەگەڵ مەسیحیانو ڕۆمیان لەگەڵ توركەكانی غۆز كەهاتبوونە كوردستانو لەناوچەكانی دیاربەكرو نەسیبەین دەسدرێژیان دەكرد بەشەڕهاتوو و شكستی پێدان.

لەساڵی (441 ك.م) توغرێلی (طفرل) سەلجووقی لەناصر الدولە داوای كرد كەبەناوی ئەوەوە وتار بخوێنێ، ناصر الدولە ئەو داواكارییەی جێبەجێكردو ئیتر لای طفرل الدولە ڕێزێكی تایبەتی بەدەس هێنا بەجۆرێك كەكاتێك ئەمپراتۆری ڕۆم لەناصر الدولە داوای كرد تالای طفرل داوای لێبوردنو شەفاعەتی بۆ بكات بۆ ئەوەی مەلیك ئیخار كەدیلی طفرل بوو ئازاد بكرێت، ناصر الدولە ئەو كارەی بەجێهێناو طفرلیش داواكاریەكەی جێبەجێكردو پلەو پایەی مەلیك ئیخاری بەرزتر كردەوە.

ناصر الدولە لەساڵی (452 ك.م) پاش پەنجا ساڵ حوكمڕانی لەحالێكدا سەردەمی پیری خۆی تێپەڕاند ماڵئاوایی لەدنیا كرد خەڵك بەحاكمێكی كارزانو دڵسۆز ناویان بردووە، بەجۆرێك كەلەسەردەمی دەسەلاٌتداریتی ئەودا ئەو ناوچە كوردنشینانەی كەلەژێر دەسەلاٌتیدا بوون پێشكەوتنیان بەخۆوە بینیوە.

www.pertwk.com

مێژووی (الامم الاسلامیه) سەبارەت بەوی دەنووسێت:

لەهەموو شوێنێك زانایانی ناودار روویان کردبووە بارەگای پاشایەتی ئەو، لەوانە ئەبو عەبدولڵا کازرۆنی کەرێبازی شافیعی لەکوردستاندا پەرە پێدابوو. ناصر الدولە ئەحمەد، شاعیرو زاناو فەیلەسوفەکانی زۆر خۆش دەویستو رەوشتو ئاکاری پەسەندکراوی ئەو لەناو خەڵکدا بەناوبانگ بوو. مەلەکشا بیروبۆچوونی سەبارەت بەکورد باش نەبوو بۆیە بەردەوام بیری لەوە دەکردەوە کەئەمارەتە کوردیەکان لەناو بەرێتو فەرمانە تورکەکان لەباتی ئەواندا دابنێت. هەر بەو مەبەستە بەدوای بیانویەك دەگەڕا بۆ لەناوبردنی ئەو ئەمارەتە کوردنشینانە.

دوا حاکمی مەروانی بەناوی منصور کوری ناصر الدولە ئەم بیانووەی خستە بەردەستی مەلەکشا، چونکە مەنصور وتارەکەی خۆی بەناوی خەلیفەی فاتمی میسرەوە خوێندبووەوە، ئەمە بووە هۆی ئەوە کەمەلەکشا هێرش بکاتە سەر مەروانیانو لەناویان بەرێت. بەم جۆرە حکوومەتی مەراوانیانی کورد لەسەردەمی پاشایەتی مەلەکشای سەلجووقی هەر وەك شەدادیان کۆتایی پێهات.

حەسنەوی، حکوومەتی برزیکانی (حەسنەوییە)

دامەزرێنەری پاشایەتی حەسنەوییە میر حسێن سەرۆك عەشیرەتی برزیکانی لەساڵی (330 ك. م) بوو کەلەگەڵ براکانی (ونداد و غانم) حکومەتێکی سەربەخۆیان پێکهێنا[1]

یەکەمین حاکمی پاشایەتی حەسەنوییەو ناوی ئەو پاشایەتیە لەئەو وەرگیراوە. حەسنەوی کەژیرو لێزان بوو لەسەردەمی برایانی ئالی بویەدا توانی نەتەنیا خۆی بپارێزێت، بەڵکو خۆیو سوپاکەشی کەکورد بوون وەك فاکتەرێکی گرنگ لەهاوسەنگی هێز دەرخات.

بەو شێوەیە کەمێژوونووسان نووسیویانە: دووجار سوپای (معز الدولە)ی تێکشاندو هەمەدانو دینەوەری خستە ژێر کۆنترۆڵی خۆی، لەکاتێکدا (معز الدولە) ویستوویەتی تەنیا بەناوی ئەوەوە وتار بخوێنێو بەس.

ئەبو نەجم ناصر الدولەی بەدر:

ابو نجم جێگری حەسنوییە کەلەساڵی (369 ك.م) ماڵئاوایی لەدنیا کرد.

[1] مێژووی کوردو کوردستان نووسینی شەرەفەدین بدلیسی

www.pertwk.com

لەو کاتەدا حکومەتی ئالی بوویە لەژێر دەسەڵاتی عفدو الدولە بوو. عفدو الدولە کەلەشکستی سوپای دەیلەم بەهۆی حەسنەویەو کوردەکانەوە زۆر دڵگران بوو و بەشێوەی سەرەکی لەگەڵ کوردەکاندا پەیوەندی باشی نەبووە[2]، بڕیاری دا کە دەسەڵاتی حەسنەوییە لەناوبەرێت.

بۆیە لەلایەکەوە نێوان منداڵەکانی حەسنەوییە ناکۆکی و دووبەرەکی دروست دەکردو لەلایەکی تریشەوە سوپایەکی زەبەلاحی پێکهێنا تا هێرش بەرێتە سەر وڵاتی کوردستان.

ابو نجم کە قەڵای سارماخ[3] ناوەندی دەسەڵاتی حەسنەوی لەدەستدابوو. بەدیتنی ئەو کەش و هەوا پێی باش بوو کەخۆی تەسلیمی عضد الدولە بکات. تا شایەت بەم جۆرە حکومەتی حەسنەوییە بپارێزێت. هەر بۆیە بەبێ هیچ مەرج و بەربەستێك قەڵای سارماخی تەسلیمی عضد الدولە کردو بەناوی ئەوەوە وتاری خوێندو فەرمانی بەجێ هێنا.

عضد الدولە کەسەرانسەری هەمەدان و کرماشانی ئەمڕۆی داگیر کردبوو کوردەکانی بەناشیرینترین شێوە خستە بەر ئازارو ئەشکەنجەوە، بەڵام بەهۆی تەسلیم بوونی ئەبو نەجم و بەرگری لەسەرهەڵدانی هەمەلایەنی کوردەکانەوە سەرۆکایەتی عەشیرەتی

(2) کورد لە ئینسکلۆپیدیای ئیسلامدا

(3) قەڵای سارماج (سرمانج) ئێستا قەڵایەکی وێرانە لەنزیك گوندی حسێن ئاوا لەپانزە کیلۆمەتری بێستون

بزریکانی دایە دەستی ئەبو نەجم ، ئەبو نەجم تا ئەو کاتەی عضد الدولە مابوو فەرمانی جێبەجێ دەکرد، بەڵام پاش مەرگی عضد الدولە لەژێر فەرمانی دەیلەمیان دەرچوو و بۆخۆی حکومەتی سەربەخۆی ڕاگەیاند.

ئالی بوویە بۆ سەرکوتی ئەبو نەجم سوپایەك بەفەرماندەیی قەرەتکین بەرەو کوردستان ڕەوانە دەکات، سوپای دەیلەمیان لەکرماشاندا بەرەوڕووی شەڕێکی قورس بووەوەو کوردەکان بەفەرماندەیی ئەبو نەجم خۆیان بۆ ئامادە کردبوو، لەو شەڕەدا کوردەکان سەردەکەون و ئەم سەرکەوتنەش دەبێتە هۆی ئەوە کە ئەبو نەجم بەهێزبێت و دەسەڵاتەکەی بەرفراوان بێت.

ئەبو نەجم بەدر لەلاوازی ئالی بوویەو ناکۆکی شازادە دەیلەمیەکان بەباشی لەدەرفەت سوود وەردەگرێت. بەجۆرێك کەتوانی لەماوەیەکی کورت (خورەم ئاوا کرماشان و شارەزوور) داگیر بکات و لەساڵی (378 ك. م) بەگوێرەی (گێڕانەوەی ئەل کامل) خەلیفەی عەباسی نازاوی (ناصر الدین و الدولە) پێبەخشی[1].

ناخۆشترین کێشە لەسەردەمی دەسەڵاتی ئەمیر ئەبو نەجم بەدر ڕوویدا کەئەوەش ناکۆکییەك بوو لەنێوان ئەوو هەلالی کوڕی کەلەساڵی 400 ك.م هاتە ئاراوە، هەلال بەهۆی دایکیەوە دژی

(1) کوردو کوردستان نووسینی ئەحمەد زەکی

www.pertwk.com

باوکی (ئەبو نەجم) ڕاپەڕی پاشان براکەی تری واتە ئەبو عیسا پشتگیری لێکرد.

ئەو دوو برا حاکمی شارەزوور واتە (الماضی) و کوڕەکانی کەلەهاوڕێیانی ئەمیر ئەبو نەجم بوون کوشت، هەلال لەشەڕ لەگەڵ باوکیدا توانی سوپای ئەمیر بەدر تێك بشکێنێتو تەنانەت (ئەمیر ئەبو نەجم بەدر) دیل بکات، بەڵام بەهۆی سۆزی باوکییەوە لەکوشتنی پەشیمان بووەوە.

ئەمیر ئەبو نەجم بەدر، ڕقو قینی کوڕەکەی لەدڵدا گرتو کۆی کردەوە هەر بۆیە بڕیاری دا کەلەناوی بەرێت. بەم شێوەیە هەڵسا بەجێبەجێکردنی بڕیارەکەی. سەرەتا بەرپرسو فەرماندەکانی سوپای لێ هاندا، پاشان لەو سەرکردەو فەرماندانەی کەلەدەرەوەی حکومەت بوون، داوای کرد هێرش بکەنە سەر ناوچەی ژێر دەسەڵاتی هەلال، ئەوانیش کەبەشوێن هەلێکی وادابوون تا دەسەڵاتی خۆیان بەرفراوان بکەن هێرشیان بردە سەر وڵاتی کوردستان، بەشێوەیەك کەبەهادەولەی دەیلەمی لەو هەلە سوودی وەرگرتو سوپایەکی ڕەوانەی ناوچەی ژێر دەسەڵاتی حەسنەویە کرد. هەلال لەئاکامی بەرەو ڕووبوونەوە لەگەڵ سوپای دەیلەمدا تێکشاو ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی لەلایەن بەهادەولەوە داگیر کرا.

بەم جۆرە ئەمیر بەدر بۆ جاری دووەم بەدەسەڵات گەیشت.

ئەمیر ئەبو نەجم بەدر توانی دەسەڵات بگرێتە دەستەوە، بەڵام ئیتر ئەو شکۆو گەورەییەی جارانی نەمابوو و لەهەموو شوێنێکی

وڵاتی حەسنەوییەدا لەدژی ئەو بەپشتیوانی هەلال کەلەزیندانی بەدر بوو شۆڕش بەرپا کرا. بەجۆرێك کەلەساڵی (405 ك.م) کاتێك کەئەمیر بەدر بۆ سەرکوتی یەکێك لەو سەرهەڵدانانە بۆ شەڕ بەرێکەوتبوو. سەربازەکانی لەدژی هەستانو لەئاکامی ئەو سەرهەڵدانەدا ئەمیر بەدریان کوشت. پاش مەرگی ئەمیر بەدر، حکوومەتی بزریکانی حەسنەوییە لەناوبرا، هەرچەندە ماوەیەك هەندێ لەشازادەکانی حەسنەوییە بۆ پاراستنی ئەو دەسەڵاتە تێکۆشان، بەڵام سوودێکی نەبوو. دوایین ئەمیری حەسنەوییە ئەبوو سەلیمی دەیسەم بوو کەقەڵایەکی لەنزیکی بابا یادگار لەژێر دەستدابوو[2]

حکوومەتی ئەیوبیان:

دامەزرێنەری حکومەتی ئەیوبیان شادی کوڕی مەروان لەهۆزی (ڕەوادی)یە کەئەم هۆزە لقێك بوو لەعەشیرەتی کوردە (هەزبانییەکان).

شادی لەگەڵ عەشیرەکەی خۆی لەدوێن ژیاوەو دوو کوڕی هەبووە بەناوەکانی نەجمەدین ئەیوبو شێرکۆ.

نەجمەدین ئەیوب کوڕە گەورەی شادی لەسەردەمی مەلەکشای سەلجووقیدا ئەمارەتو حکومەتی تکریتی لەدەستدابووە.

[2] سەبارەت بەکوردو کوردستان محەمەد ئەمین زەکی

www.pertwk.com

نەجمەدین لەساڵی (526ک.م) کەسوپای عیمادەدینی زەنگی لەسەردەمی دەسەڵاتی سوڵتان مەسعود کوڕی مەلەکشا، لەسوپای سەلجووقی شکست دەخوات و دەچێتە هانای عیمادەدینی زەنگییەوەو لەئاکامدا سوپای سەلجوقی تێکوپێك دەشکێت و هەڵدێت.

ئەم رووداوە دەبێتە هۆی ئەوەی کەسەلجووقیەکان لەبنەماڵەی نەجمەدین ئەیوب دڵڕەش بن، بەپێی ئامۆژگاری موجاهیدەدین بەهرۆز، پاشای سەلجووقی بەغدا، نەجمەدین ئەیوب لەگەڵ بنەماڵەکەی، تکریت چۆڵ دەکات و دەچێتە لای عیمادەدینی زەنگی بۆ موسڵ کەلەو شارەدا سەلاحەدین لەدایك دەبێت.

عیمادەدین کەنەجمەدین ئەیوبی، بەرزگارکەری خۆی دەزانی. رێزێکی زۆر بۆ ئەوو شێرکۆی برای و هۆزی رەوادی دادەنێت. هەر بۆیە ئەوانیش دەچنە ناو سوپاکەیەوە، لەساڵی (534ک.م) عیمادەدین توانی سوریەو لوبنان داگیر بکات و بەهۆی ئەو خزمەت و هاوکاریەی کەنەجمەدین ئەیوب پێیکردبوو، شاری بەعبەلەکی دەداتێ.

پاش مەرگی عیمادەدینی زەنگی، نوورەدین مەحموودی کوڕی وەك جێگری باوکی هەڵبژێردرا، شێرکۆی برای نەجمەدین ئەیوب و مامی سەلاحەدین بەبۆنەی ئازایەتی و ژیرییەوە لەلایەن نورەدینەوە وەك فەرماندەی سوپا دیاریکرا.

لەشەڕێکدا کەلەنێوان کوڕەکانی عیمادەدین روویدا، نورەدین بەیارمەتی کوردەکانی هەزبانی و شێرکۆی فەرماندەوە

سەردەکەوێت و بەو بۆنەوە حکوومەتی شام بەشێرکۆ دەبەخشێ لەو ماوەیەدا سەلاحەدینی لاو لەگەڵ مامیدا دەنێو سوپای نورەدین زەنگی رازو رەمزی شەڕ لەو فێر دەبێت. بوێری و زانایی سەلاحەدین بەشێوەیەك بوو کەسەرنجی نورەدین زەنگی بۆلای خۆی رادەکێشێ و لەزۆربەی بوارەکاندا لەگەڵ سەلاحەدیندا راوێژ دەکات.

کاتێك کەبۆ یەکەمین جار شاوێر وەزیری خەلیفەی فاتیمی میسر لەنورەدین دوای یارمەتی کرد، نورەدین شێرکۆی بەسوپایەکەوە بۆ یارمەتی خەلیفەی فاتمی رەوانەی میسر کرد.

شێرکۆ لەو ئەرکەدا سەلاحەدینی وەك فەرماندەی سوپای پێشڕەو لەگەڵدابوو.

سوپای شام پاش سەرکوتی دوژمنانی خەلیفەی فاتمی بڕیاری دا بچێتە ناو قاهیرەوە، بەڵام شاوێر رێی لەو کارە گرت.

بەم هۆیەوە شێرکۆ شەو لەدەرەوەی شار مایەوە ئەم کارە بووە هۆی ئەوە کەشاوێر بۆ بەرپەرچدانەوەی سوپای شێرکۆ پەنا بەرێتە بەر مەلیك ئامووری حاکمی مەسیحی قودس و ئەویش بەسوپایەکەوە بەرەو میسر بچێت.

پاش شەڕێکی دژوارو درێژخایەن، هەردوو لایەن بڕیاری ئاشتیان داو لەسەر ئەوە رێککەوتن کەهیچ لایەنێك نەچێتە نێو قاهیرەوە.

بەڵام پاش ئەوەی شێرکۆ میسر بەجێ دێڵێت، شاوێر و مەلیك ئاموری پەیمانیاندا کەسوپای قودس بچێتە نێو قاهیرەوە. بۆیە

www.pertwk.com

شێرکۆ بەفەرمانی نورەدین ئەرکی داگیرکردنی میسری پێ سپێردرا. پاش شەڕێکی درێژخایەن بۆ جاری دووەم هەردوولایەن بڕیاریاندا ئاشت ببنەوەو هیچ لایەنێکیان نەچنە ناو قاهیرەوەو میسر بەجێ بهێڵن.

ئام لەریك، کەببووە جێگری ئاموری لەقودس، پاش چەند ساڵ تێپەڕبوون بەسەر شەڕی دووەم لەنێوان شێرکۆو ئاموری، بۆ جاری سێیەم هێرشی کردە سەر میسرو ژمارەیەکی زۆر لەموسڵمانانی کوشت، ئەمە بووە هۆی ئەوەی کەخەلیفەی فاتمی خۆی راستەوخۆ لەنورەدین مەحمود داوای یارمەتی بکات.

نورەدینیش شێرکۆی راسپارد تا بەسوپایەکی زۆرەوە بچێت بۆ میسرو لەو وڵاتە بەرگری بکات. شێرکۆ توانی بچێتە ناو میسرەوەو مەسیحیەکان لەو شارەدا دەرپەڕێنێ. شاوير وەزيری خەلیفەی فاتمی پاش سەرکەوتنی شێرکۆ بڕیاریدا، ئەم جارەش بەهەر شێوەیەك بووە سوپای شام لەمیسر دەرپەڕێنێ. بۆیە بۆ ئەم مەبەستە بڕیاریدا شێرکۆ لەناوبەرێت، بەڵام ئەم پیلانە بەوریایی و زیرەکی سەلاحەدین و کوڕەکەی شاوێر دەرکەوت و پووچەڵ کرایەوە.

لەبەرانبەردا خەلیفەی فاتمی فەرمانی کوشتنی شاوێری دەرکردو سەلاحەدینی لەجێی ئەو داناو نازناوی (ئەلمەنسور ئەمیر جیوشی) پێبەخشی.

لەساڵی (564ك.م) شێرکۆ مردو بەبڕیاری نورەدین ، سەلاحەدین بەفەرماندەی هێزی زەنگی کەلەمیسردا جێگیر ببوو

هەڵبژێدراو خەلیفەی فاتمی نازناوی (مەلیك ناسر ئەبو موزەفەر سەلاحەدین)ی پێبەخشی، سەلاحەدین لەتەمەنی 22 ساڵیدا ئەم سەرکەوتنەی بەدەستهێنا.

موعتەمەنۆل خەلافە وەزیری گەورەی سەرۆك وەزیری فاتیمی کەدەیبینی رۆژ لەدوای رۆژ خۆشەویستی و دەسەڵاتی سەلاحەدین زۆرتر دەبێت، پێی ناخۆش بوو و بڕیاریدا لەناوی بەرێت.

بەڵام سەلاحەدین دەسپێشخەری کردو ئەوی کوشت و سوپا سەرهەڵدراوەکەشی بەیارمەتی براکەی، شەمسولدەولەی تورانشا تێکشاند.

لەگەڵ مەرگی موعتەمەنول خەلافە، سەلاحەدین هەم ببووە سەرۆك وەزیری خەلیفەی فاتمی و هەم فەرماندەی گشتی سوپای شام لەمیسر. لەئاکامدا خەلیفەی فاتمی لەپراکتیکدا ببوە چاودێرو تەنیا لەوتارەکانی نوێژی هەینی ناوی لێدەبرا.

پاش مەرگی خەلیفەی فاتمی، ئەلعازود لەساڵی (567ك.م) سەلاحەدین کاروباری میسری بەتەواوەتی لەدەست گرت و بەناوی خەلیفەی عەباسیەوە وتاری دەخوێندەوە.

لەبەرئەوەی کەنورەدین لێی نەڕەنجێت ناوی سوڵتان زەنگی پاش ناوی خەلیفەی عەباسی دەهێنایەوە.

بەرە بەرە بەهۆی پیلان گێڕانی هەندێ لەدەرباریانی شا، نێوانی سوڵتان نورەدین و سەلاحەدین تێکچوو بەجۆرێك کەنورەدین بڕیاریدا میسر داگیر بکات، بەڵام تەمەن بواری پێنەداو مرد.

www.pertwk.com

بۆیە مەلیك ساڵح ئیسماعیلی کوڕی، کەپانزە ساڵان بوو، لەجێی دانرا. مەلیك ساڵح لەبەرئەوەی کەتوانای بەڕێوەبردنی وڵاتی نەبوو، تووشی لاوازی هاتو بشێوی سەرانسەری وڵاتی لەخۆگرتو دەرباریانیش لەم هەلە سوودیان وەرگرتو بەقازانجی خۆیان هەلەکەیان قۆستەوە. لەئاکامدا سەلاحەدین بڕیاریدا، وەزعەکە هێور کاتەوە، هەر بۆیە نامەیەکی نووسی بۆ ئەلموستەفی بیللا خەلیفەی عەباسیو ئەوی لەهەڵومەرجەکە ئاگادار کردەوەو بەسوپایەکەوە بەرەو شام کەوتەڕێ.

سەلاحەدین پاش سەرکەوتنی سەرهەڵداوانی شامو داگیرکردنی حەلەبو دیمەشقو ناوچە گرنگەکانی تری شام، لەلایەن خەلیفەوە سەوقاتو دیاری وەرگرتو پاشان نازناوی سوڵتانی پێبەخشرا.

پاشایەتی سوڵتان سەلاحەدینی ئەیوبی

سەلاحەدین پاش وەرگرتنی نازناوی سوڵتان لەلایەن خەلیفەوە، وڵاتی شامی خستە ژێر دەستی تورانشای برایەوەو خۆی بەرەو میسر بەڕێکەوت. سوپای مەسیحی لەم هەلە سوودی وەرگرتو هێرشی بردە سەر وڵاتی شامو خەڵکی زۆریان لیَ کوشت، پاش ئەم رووداوە سوڵتان سەلاحەدین بەهێزێکی یەکجار زۆرەوە بۆ شەڕ لەگەڵ مەسیحیەکاندا بەڕێکەوتو پاش شەڕێکی درێژخایەن دواجار سوپای سەلیبی تێکشاندو سەرکەوتنی بەدەستهێنا.

سوڵتان سەلاحەدین پاش زاڵبوون بەسەر وڵاتی شامدا، سەرکوتی دوژمنانی نێوخۆی میسری دەستپێکردو کەم کەم دەسەڵاتی خۆی زۆرتر کرد. بەجۆرێك کەتا ئەو سەردەمە گرنگترینو بەهێزترین سوڵتانی موسڵمان سوڵتان سەلاحەدینی ئەیوبی بوو.

خاڵی گرنگ لەم رووداوە ئەوەیە کەلەبەر ئەوەی زانایانی مەسیحی دژی موسڵمانان فەرمانیان دەرکردبوو لەنێو موسڵمانەکاندا ئیتر رەگەزو نەتەوە لەئارادا نەبوو، ئەوەی کەگرنگ بوو و لەبەردەم هەڕەشەی مەسیحیاندابوو، ئیسلام، موسڵمانانو شوێنە پیرۆزەکانی ئەوان بوون، بۆیە لەبنەڕەتدا نەتەوە لەپاش ئەو مەسەلە گرنگانە دابوو. رەنگە هەر ئەم فاکتەرە بووبێتە هۆی ئەوە کەسەلاحەدین کەمتر گرنگی دابێتە مەسەلەی نەتەوایەتی.

سەلاحەدین بەدیتنی سەلیبیەکان، لەوڵاتی موسڵماناندا بەتایبەت داگیرکردنی بەیتول موقەدەس لەلایەن مەسیحیەکانەوەو کوشتنی موسڵمانان بڕیاریدا هەم موسڵمانانو هەم قودسیش رزگار بکات.

پەیمانشکێنی ریموند فەرماندەی مەسیحیەکانو سوکایەتی بەناموسو پیرۆزییەکانی موسڵمانان بیانوویەکی باش بوو، بۆ ئەوەی شەڕ لەنێوان مەسیحیەکانو موسڵماناندا داگیرسێت. سەلاحەدین لە16ی رەبیعولئەوەلی ساڵی (583ك.م) پاش خوێندنی نوێژی هەینی بەسوپاکەیەوە لەرووباری (طبرية)

www.pertwk.com

پەرپییەوەو ریمۆندی تێکشاندو ئەو ناوچانەی رزگار کرد. لەم شەڕەدا ژمارەیەکی زۆر لەسەلیبییەکان کوژران یان بەدیل گیران و موسڵمانەکانیش دەسکەوتی زۆریان بەدەستهێنا، تەنانەت سەلیبی پیرۆزی مەسیحیەکانیش کەوتە دەست موسڵمانەکانەوە.

سەلاحەدین بەم سەرکەوتنە بڕیاری دا (بیت المقدس) کەبۆ تەواوی ئایینەکان گرنگ و پیرۆز بوو رزگار بکات. هەربۆیە سوڵتان سەلاحەدین بەپێچەوانەی سەلیبییەکان کەلەکاتی داگیرکردنی ئەو شارەدا بێجگە لەچەپاوو تالان بیریان لەهیچی دیکە نەدەکردەوە، بڕیاریدا تا ئەو جێ دەکرێت بەبێ شەڕو وێرانکاری شار، رزگاری بکات.

بۆیە پێشنیاری بەسەلیبییەکاندا، کەبەئاشتی شار تەسلیم بکەن، بەڵام سەلیبییەکان ئامادە نەبوون بەئاشتی ئەو کارە بەئەنجام بگەیەنن، سوڵتان سەلاحەدین لەمانگی رەجەبی ساڵی (583ک.م) بەیتول موقەدەسی گەمارۆ داو بەرووخانی دیواری شار پێشڕەوی کردو رۆیشتە ناو شارەوە.

سەلیبییەکان کەدڵنیابوون لەتێکشکانی خۆیان، داوای ئاشتیان کرد، بەڵام هەروەك پێشتر ئاماژەی پێکرا، سوڵتان سەلاحەدین لەبەر ئەوەی نەیدەویست شارەکە وێران بێت، داواکاریەکەی قەبول کردو بڕیار درا کەسەلیبییەکان بەبێ شەڕ شار چۆڵ بکەن.

لەبەرانبەردا سەلاحەدین بۆ هەر پیاوێکی سەلیبی دە دینار خوێن بایی و بۆ هەر ئافرەتێك پێنج دینارو هەر منداڵێك دوو دیناری دیاری کرد کەدەبوا لەکاتی دەرچوون لەشاردا بیاندابا

بەسوڵتان. هەڵبەتە ئەم برە پارە تەنیا بۆ ئەو سەلیبیانەی کەلەئەورووپادا بۆ شەڕ لەگەڵ موسڵماناندا هاتبوون دیاری کرا. مەسیحیەکان و جوولەکەکانی دانیشتووی بەیتول موقەدەس لەو خوێنباییە بەخشرابوون.

هەڵس وکەوتی سوڵتان سەلاحەدینی ئەیوبی لەگەڵ مەسیحیەکان و تەنانەت سوپای سەلیبی بەشێوەیەك نەرم و نیان و دڵسۆزانە بوو کەبەهیچ جۆرێ ناکرێ لەگەڵ هەڵس وکەوتی سەلیبییەکان لەکاتی داگیرکردنی بەیتولموقەدەسدا بەراورد بکرێت.

کاتێك کەگودفرای لەساڵی (1099ز) بیت لمقدسی داگیر کرد، تەنیا لەمزگەوتی بەیتول موقەدەس دە هەزار کەسی کوشت. بەجۆرێك کەگودفرای لەنامەیەکیدا بۆ پاپ ئەربانی دووەم لەساڵی 1099ز بەم شێوەیە باس لەو کردەوەی خۆی دەکات:

(ئەگەر ئەتانەوێ بزانن لەگەڵ ئەو دوژمنانەی کەلە بەیتولموقەدەسدا بەدیل گیران چۆن هەڵس و کەوتیان لەگەڵدا کرا، هەر ئەوەندە بزانن کەهێزی ئێمە لەرەواقی سلیمان لەگۆمی خوێنی موسڵماناندا هێرشیان دەبردو خوێن دەگەیشتە ئەژنۆی ئەسپەکانیان و نزیکەی دە هەزار موسڵمان لەمزگەوتدا کوژران)[72]

بەڵام سەلاحەدینی ئەیوبی پاش ئازادکردنی بەیتول موقەدەس لەبەرانبەر ئەم کردەوە ناجوامێرانە تەنیا بەبۆنەی مەلیك عادلی

(72) د. گۆستاڤ لۆبۆن لەمێژووی ژیانی مرۆڤ، کە نووسینی مەحمودی حەکیمیە، وەریگرتووە..

www.pertwk.com

برايەوە دە هەزار كەسى بەخشىو رۆژێكى دانا تا ئەو هەژارە سەليبيانەى كەپارەى خوێنبايیان نەبوو ئەو پارە دابين بكەن.

شەڕكەرانى سەليبى بەهۆى گريانو زارى ژنو منداڵەكانيانەوە دەخستە بەر لێبوردنو هەروەها زۆر بوارى تر كەباس لەجوامێرىو ئازايەتى ئەو پياوە دەكات، پاش رزگار كردنى بيت المقدس سوڵتان سەلاحەدين دەستى كرد بەئاوەدانكردنەوەى شارەكەو مزگەوتو شوێنە پيرۆزەكانى نوێ كردەوەو لەخەڵكى موسڵمانو مەسيحىو يەهودى ئەو وڵاتە دڵنەوازى كرد.

بەڵام رزگاركردنى بيت المقدس قۆناغێكى نوێ لەشەڕى سەليبى هێنايە ئاراوە. چونكە بووە هۆى ئەوە كەمەسيحيەكان وەك قۆناغى يەكەمى ئەو شەڕانە يەكگرنەوەو بەهێزێكى نوێوە ئامادەى شەڕ بن. قەشە مەسيحيەكان فەرمانى جيهاديان راگەياندو دەستە دەستە بۆ داگيركردنى وڵاتە ئيسلاميەكان بەرەو فەلەستين كەوتنە ڕێ.

حاكمانو فەرمانڕەوايانى مەسيحى لەئەوروپادا بۆ جارێكى تر هێزو ئيمكانياتى خۆيان رێكخست لەوانە ئيمپراتۆرى ئەڵمانيا فردريك باربارۆس بوو، كەبەرەو فەلەستين وەرێكەوت.

بە كۆبوونەوەى ئەم هێزانە، سوپاى سەليبى بەهێز بوو، سەلاحەدينيش لەئەميران و فەرماندە موسڵمانەكانى ناوچە جياجياكان داواى يارمەتى كرد، بەڵام هيچ يارمەتييەكى پێنەگەييشت، ئەم سوڵتانە گەورە بەتەنياو بەسوپاكەى خۆيەوە لەبەرانبەرى سەليبيەكان راوەستا، لەم سەروبەندەدا فردريك بەهۆى

رووداوێكەوە گيانى لەدەست داو مرد، مەرگى ئيمپراتۆر بووە هۆى ناكۆكى لەنێو ريزەكانى سوپاى سەليبيەوەو سەلاحەدين لەم ناكۆكييە سوودى وەرگرتو شكستى پێدان، بەو شكستە سوپاى فردريك باربارۆس، پاپو فەرماندەكانى ترى مەسيحى كەوتنە پەلەقاژە بۆ بەهێزكردنى سوپاكەيان، بۆيە فليپ ئەگۆستى پيرۆز لەفەرەنسەو ريچارد شێردل لەئينگليز لەساڵى (587ك.م) بەرەو فەلەستين كەوتنە ڕێو شارى (عەكايان) گەمارۆدا.

بەڵام لەبەرانبەردا سوڵتان سەلاحەدين كەلەگەڵ سوپاكەى بەهۆى ناكۆكى حاكمانى موسڵمان لەناوچە جۆراوجۆرەكاندا بەتەنيا مابووەوە، بەدرێژبوونى ماوەى گەمارۆى شارى عەكا لەلايەن مەسيحيانەوە بەهۆى ئازايەتىو بەرەنگارى دلێرانەى موسڵمانان بەسەركردايەتى ئەمير سەيفەدينەوە، مەسيحيەكان نەيانتوانى شارى عەكا داگير بكەن، بەڵام بەهۆى بەردەوام بوونى گەمارۆى شارو تەواوبوونى خواردەمەنى و ئيمكانياتى موسڵمانان دواجار شارى عەكا داگير كراو كوشتارێكى وەحشيانەو نامرۆڤانە لەو شارەدا بەڕێوەچوو.

پاش داگيركردنى شارى عەكا نێوان سەليبيەكان دووبەرەكى و ناكۆكى روويدا، فليپ كەكردەوەى ريچاردى پێ قەبوول نەدەكرا، گەڕايەوە بۆ ئەوروپا، سوڵتان سەلاحەدينيش لەم هەلە ئەوپەڕى سوودى بردو توانى بەهێرش بردنى يەك لەدواى يەك سوپاى ئينگليزو ريچار لاواز بكات، هەر بۆيە ريچارد پەناى بردە بەر ئاشتىو پێشنيارى ئاشتى كرد.

www.pertwk.com

لەگفتوگۆی نێوان سەلاحەدین‌و ریچارد بڕیار درا کەمەلیك عادل خوشکی ریچارد مارە بکات‌و ریچارد ئەو ناوچانەی کەداگیری کردبوون وەك دیاری بیانخاتە ژێر دەسەڵاتی مەلیك عادل‌و سەلاحەدینیش حکومەتی بەیتول موقەدەسی بداتێ.

ئەم پەیمانە بەهۆی لوتەلا بوونی سەلاحەدین‌و هەروەها دژایەتی کلێساو پاپ‌و تاوانبارکرانی ریچاردو خوشکەکەی بەلادان لەرێبازی ئایینی کلێساوە بەئەنجام نەگەیشت‌و تەواوی وتوێژەکان پچڕان‌و شەڕ لەنێوان سەلیبیەکان‌و موسڵمانانادا بۆ جارێکی‌تر دەستپێیکردەوە، بەڵام بەهاتنی وەرزی زستان سوپای ریچارد بەرەو لاوازی رۆیشت.

بەلەبەرچاوگرتنی کێشە نێوخۆییەکانی ئینگلیزو ئەو هەواڵانەی کەبەریچارد دەگەیشت‌و هەروەها ئەو گورزە کوشندانەی کەسوپای ئیسلام بەرەو رووی سەلیبیەکانی دەکرد، ریچاردی ناچار کردبوو بۆ چەندەمین جار داوای ئاشتبوونەوە بکات.

لەئاکامی ئەم ئاشتەواییە تەنیا شوێنێکی تەنگ و بەرتەسك لەبەندەرەکانی سوورو عەکا، لەژێر دەستی سەلیبیون مابووەوەو سەلاحەدین دواجار توانی تەواوی ئەو ناوچانەی کەلەژێر دەستی مەسیحیەکاندا بوو، رزگار بکات.

سەلاحەدین سەرداری گەورەی ئیسلام بەبێ رەچاوکردنی دەمارگیری نەتەوەیی‌و رەگەزی تەنیا بۆ رزگاری وڵاتە ئیسلامیەکان شەڕی دەکرد. ئەم فەرماندە گەورەیەی گەلی کورد لەساڵی (589

ك.م 1193م) نەخۆش کەوت‌و لەتەمەنی 57 ساڵیدا ماڵئاوایی لەدنیا کرد.

پاش مەرگی سەلاحەدین ناوچەکانی ژێر دەستی لەنێوان منداڵەکانیدا دابەش کرا بەڵام بەهۆی ناکۆکی نێوانیان، بنەماڵەی ئەیوبی لاواز بوو و ئیتر ئەو رۆڵەی کەلەسەردەمی سەلاحەدین دەیانبینی لەلایەن جێگیرەکانیانەوە جێبەجێ نەبوو.

کورد لەسەردەمی خارەزمشایان‌و مەغولاندا

هەروا کەوترا سەردەمی سەلجوقی سەردەمێك بوو کەتورکەکان جێگای خۆیان لەئازەربایجان کردبۆوەو بەرە بەرە بەهێز دەبوون، ئەم هۆکارە واتە بوونی توخمی تورك لەپاڵ کوردا بووە هۆی ئەوە کە بۆ یەکەمین جار لەسەردەمی سوڵتان سەنجەردا ناوی ویلایەتی کوردستان بەناوەندێتی بەهار بێتە ئاراوە. لەسەردەمی خارەزمشایاندا کوردستان گۆڕانکاری بەسەرهات. کەیەکێك لەناخۆشترین سەردەمی کوردەکانی ئەوکاتە بوو، سوڵتان جەلالەدین کوڕی سوڵتان محەمەدی خارەزمشا زۆرترین تاوانی لەکوردستاندا ئەنجامدا.

بەهۆی پێکدادن‌و ناکۆکی نێوان خارزمشایان‌و خەلیفەی عەباسی لەبەغدا سوپایەك لەلایەن خارەزمشایان بەفەرماندەیی جەلالەدین خارەزمشاوە بەرەو بەغدا بەرێکەوت. ئەم سوپایە

www.pertwk.com

لەناوچەی کوردستان تێپەڕی، بەڵام بەهۆی ئەوەوە کەخەڵکی کورد سەر بەخەلیفەکانی عەباسی بوون دژی سوپای خارەزمشا وەستان‌و بەسوودوەرگرتن لەوەرزی زستان لەناوچەی کرماشان، کوردەکانی هەکاری هێرشیان بردە سەر ئەو سوپایەو زۆربەیان لەناوبرد.

جەلالەدین هەڵهات‌و پاش ماوەیەك بەیارمەتی ئەو سوپایەی کەسوڵتان محەمەد بۆی ناردبوو، سوپایەکی نوێ‌و پۆشتەو پەرداخی ئامادە کردو ئەم جارە لەباتی هێرش بردن بۆ سەر بەغدا دەستی بەسەرکوتی کوردەکان کردو تاوانی زۆری بەرانبەر وان ئەنجام دا، یەکێك لەگرنگترین هۆکارەکانی دوژمنایەتی خارەزمشایان لەگەڵ کوردەکان، دەگەڕێتەوە بۆ بەرگری‌و پشتگیری کوردەکان لەخەلافەتی عەباسی بەتایبەت لەسەردەمی خەلافەتی ناسر، کەخەلیفەی ئەو سەردەمەی عەباسیان بوو.

ناسر کەنازناوی سوڵتانی بەخشیبووە سەلاحەدین، ئەوی ڕاسپارد تا لەرۆژئاواوە بەرگری بکات لەو سنوورانەو لەگەڵ سەلیبییەکاندا بەشەڕبێت، لەبەرەی ڕۆژهەڵاتیش لەهێزی کوردەکان بۆ ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ خارەزمشایاندا سوودی وەرگرت.

دەتوانی بڵێی سوڵتان جەلالەدین بکوژی کوردەکان بوو و تاوانی زۆری لەکوردستان ئەنجام دا. هەڵبەتە باپیریشی کەناوی (تەکش) بوو تاوانێکی ئەوتۆی جێبەجێ کردبوو، لەڕاستیدا خارەزمشیان سەبارەت بەکوردەکان لەهیچ کردەوەیەکی نامرۆڤانەو تاوان‌و کوشتن باکیان نەبوو.

ڕەواندی سەبارەت بەخارەزمشیان دەڵێت (زوڵم‌و زۆری ئەوان لەزوڵم‌و زۆری کافرو لادەری ئەبخازی‌و تورکی خەتایی‌و فەرەنگی شامی زۆرترو خراپتر بوو).[73]

هەر بۆیە لەتەواوی کوردستان‌و ئازەربایجاندا کوردەکان لەگەڵ خارەزمشایاندا ناکۆك‌و دژ بوون.

چارەنووس وابوو کەجەلالەدین پاش مەرگی چەنگیز لەهیندەوە بۆ ئێران گەڕایەوەو لەئازەربایجاندا نیشتەجێ ببێت.

جەلالەدین لەورەو حەماسەتی نیشتمانپەروەی کوردەکان سوودی وەرگرت‌و توانی ناوەندێك بۆ خەبات و سەرهەڵدان دژی مەغۆلەکان پێك بێنێ.

کوردەکان لەشەڕ دژیی مەغۆلەکان یارمەتیەکی زۆری جەلالەدینیان کرد، بەڵام جەلالەدین کەلەو سەرکەوتنانە سەرمەست بوو، خواردنەوەو زوڵم زۆری کرد بەپیشەی خۆی‌و خەڵکی لەخۆ نارازی کرد.

دواجار مەغۆلەکان بۆ سەرکوتی دوژمنان‌و سەرهەڵدانەکان بەفەرماندەیی هۆلاکۆ بەرەو ناوەندی ئەو سەرهەڵدانە واتە کوردستان سووپایەکیان وەرێخست. جەلالەدین کە ورەو خۆڕاگری لەدەست دابوو لەمەیدانی شەڕ هەڵهات‌و لەشاخ‌و کێوەکانی کوردستان لەلایەن کەسێکی نەناسراوەوە کوژرا.

[73] مێژووی ئێران، نووسینی : کەمبریج ج.5

www.pertwk.com

هەرچەندە کوردستان لەبەرانبەر مەغۆلاندا خۆڕاگری کرد، بەڵام هۆلاکۆ مەراغەو تەواوی کوردستانو ئازەربایجانی داگیر کردو بەڕێنماییو هاندانی خاجە نەسرەدینی تووسی بڕیاریدا لەڕێگای کوردستانەوە، هێرش بکاتە سەر بەغدا کە بۆ ئەم مەبەستەو بۆ پتەوکردنی ڕێگای کوردستان کوردەکانی ئەو ناوچانەی کە بەرەنگارییان دەکرد بەتوندی سەرکوت کرد. کاتێك کەمەغۆلەکان گەیشتنە سنوورەکانی دەسەڵاتی زەنگی، سەرداری بەناوبانگی زەنگی واتە بیبرس لەبەرانبەری ئەواندا خۆڕاگری دەکاتو لەنامەیەکدا بەشانازییەوە دەڵێت کە(سوپاکەی پڕە لەسوارچاکانی کورد)[74]

کورد لەگەڵ مەغۆلەکاندا هیچ جۆرە هاوکاری نەکردووە بەشێوەیەك کەلەسەردەمی ئیلخاناندا ناوێك لەکورد نەبراوە.

بەهەر شێوەیەك بێت لەسەردەمی ئیلخانیەکان مەراغە کەیەکێك لەناوەندە کوردیەکان بوو، کەوتە دەستی مەغۆلەکانو پاشان بەرە بەرە ئەم ناوچە کوردنشینە لەلایەن تورکو تورکەکانەوە داگیر کرا.

[74] کوردو کوردستان، نووسینی محەممەد زەکی،و حەبیبولا تابانی

کورد لەسەردەمی سەفەویەکاندا

لەسەردەمی سەفەوییەکاندا، نێوان گەلی کوردو حکومەتی ئێران ناکۆکیەك هاتە ئاراوە. بەداخەوە سیاسەتو کردەوەی دامەزرێنەری پاشایەتی سەفەوییە بەجۆرێك بوو کەببووە هۆی دابڕانو جیاکردنەوەی کوردستان لەئێرانو لەئاکامدا زۆربەی ناوچەکانی کوردستان کەوتە ژێر دەسەڵاتی حکومەتی عوسمانیو هەندێ لەم نەتەوە ئێرانیانە لەوڵاتی گەورەی ئێران جیابوونەوە.

شا ئیسماعیلی سەفەوی زۆر بێڕێز کوردی تەواشا دەکردو بەهۆی جیاوازی ئایین متمانەی بەکوردەکان نەبوو و ئاق قویۆنلۆکان دەستیان کرد بەلەناوبردنی سەرۆك کوردەکانو دانانی تورکو تورکمەنەکان لەباتی ئەوان، بەشێوەیەك کەبەپێی ڕاپۆرتی مێژوونووسان، کاتێك کە یازدە کەس لەسەرۆك کوردەکان لەشاری (خوێ) بۆ دەربڕینی پشتیوانیو پەیمانی وەفاداری لەشا ئیسماعیلو پیرۆزبایی، هاتبوونە دیوانی پاشاوە، شا ئیسماعیل وێڕای دەسبەسەرکردنیان لەزیندانی تەورێزدا زیندانی کردن[75].

(75) زۆربەی مێژوونووسان ئەم باسەیان گێڕاوەتەوە، لەوانە محەممەد ئەمین زەکی لەکتێبی وردو کوردستانو مێژووی کەمبریجو مێژووی مەردۆخ.

www.pertwk.com

ئەم کارەی شا ئیسماعیل بووە هۆی ئەوەی کە سەرکردەکانی تری کوردو بەشێوەی گشتی کوردەکان لەو حکوومەتە روویان وەرگەڕاند. هەڵبەتە لەو نێوەدا دەبێ ئاماژە بدەین بەجیاوازی ئایینی نێوان کوردەکانو سەفەوییەکان. کەبەلەبەرچاوگرتنی دەمارگیری لەرادەبەدەری شائیسماعیل ناکۆکی نێوان کوردو حکوومەتی سەفەوییە رۆژ لەدوای رۆژ زۆرتر دەبوو.

شا ئیسماعیل لەباتی ئەو یازدە کەسە کوردەی کەبەندی کردبوون، سەرۆکو فەرماندەی هۆزە کوردەکانی لەگەورەکانی قەزلباش دانا، کە ئەم کارە بووە هۆی ناکۆکیو پچڕانی هۆزە کوردەکان لەگەڵ سەرۆکەکانیان.

ئەو یازدە سەرۆک کوردەی کەلای شا ئیسماعیلی سەفەوی بەند کرابوون تا ئەو کاتەی سوڵتان سەلیمی عوسمانی تەورێزی داگیر کردو لەبەندی شائیسماعیلدا مابوونەوە.

بەپێچەوانەی شا ئیسماعیل، سوڵتان سەلیمی عوسمانی بەوریایی‌و تێگەیشتنی زۆرەوە بەدامەزراندنی بیرناس‌و فەیلەسووفانی کورد، لەوانە حەکیم ئیدریسی بەدلیسی، سەرنجی کوردەکانی بۆلای خۆی راکێشاو بۆ شکست دانی سەفەوییەکان سوودی لێوەرگرتن.

بەجۆرێك کەیەکێك لەفاکتەرەکانی شکستی سەفەویان، هاوپەیمانێتی کوردەکان بوو لەگەڵ عوسمانیەکان. سوڵتان سەلیم دەسەڵاتی تەواوی دابوو بەحەکیم ئیدریسی بەدلیسی تابەهۆی

ئەوەوە سەرۆکە کوردەکان بەشێوەی گونجاو ببنە هاوپەیمانی عوسمانیەکان[76]

سوڵتان سەلیم ئەو بریارە حکوومەتیانەی کەتەنیا مۆرو واژۆ کرابوون خستبووە ژێر دەستی حەکیم ئیدریسی بەدلیسی تا بەپێی دیدو بۆچوونی خۆی برپارە پێویستیەکانی تێدا بنووسێت، حەکیم ئیدریس هەوڵیدا نەتەنیا فەیلەسووف‌و سەرۆك کوردەکان راگری بەڵکو بەبەخشینی خەڵات‌و دیاری جۆراوجۆر هانیان بدات بەهاکاریکردن لەگەڵ سوڵتان سەلیم، بەڵام شائیسماعیل هەروا کەپێشتر ئاماژەی پێدرا بە پێچەوانەی سوڵتان سەلیم رێزێکی بۆ کوردەکان دانەناوەو هیچ ئەرك‌و پلەو پایەیەکی پێنەدەسپاردن‌و تەنانەت لەسەر ئەرك‌و پلەو پایەی خۆیان لای دەبردن.

بەجۆرێك کەئەمیر بەگی مووسڵی کەحاکمی مووسڵ‌و دیاربەکر بوو لەسەر کار لابردو لەگەڵ هۆزو عەشیرەتەکەی دووری خستنەوە بۆ خوراسان، لەباتی ویدا محەمەد عەلی بەگی ئوستاجیلۆی، کە لەگەورەکانی قەزلباش بوو وەك حاکمی دیاربەکر داناو ئەو حاکمە قەزلباشیە ماردین‌و نەسیبەین‌و موسڵ‌و ناوچەکانی تری کوردستانی خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە[77]

---

[76] شەرەفنامە (مێژووی کوردو کوردستان) نووسینی شەرەفەدین بەدلیسی

[77] کوردو باکووری کوردستان لەسەرەتای مێژوو تا شەڕی دووەمی جیهانی ج. ا– نووسینی م رەسوڵ هاوار.

www.pertwk.com

ئەمارەتی ئەردەلان لەسەردەمی سەفەویەدا:

هەندێ کەس پێی وایە کەجەدی گەورەی ئەردەلانیەکان، بابا ئەردەل بووەو ئەم خانەدانە ناوی خۆیان لەبابا ئەردەل وەرگرتووە[1] لەسەردەمی سەرهەڵدانی ئەبو موسلم، قوباد (بابا ئەردەل) هاتە ناو سوپای ئەبو موسلیمەوەو لەگەڵ عەشیرەتەکەی یارمەتیەکی زۆریان بەئەبو موسلم گەیاند، هەر بۆیە پاش سەرکەوتنی ئەبو موسلیم حکومەتی دیاربەکرو موسڵ درایە قوباد، قوباد هێدی هێدی قەڵمەڕەوی دەسەڵاتەکەی فراوان کردو ناوچەکانی سلێمانیو شارەزوورو دەوروبەری داگیر کرد. ئەو قەڵای زەڵمی[*] کردە ناوەندی دەسەڵات، دواتر لەسەردەمی حکومەتی کلۆل بەگدا پالنگانی داگیر کردو قەڵایەکی تۆکمەی لەوێدا دروستکرد

لەسەردەمی دەسەڵاتی ئەمیر حەسەنی ئەردەلان لەسالّی (746 ک.م) بەهۆی شەڕێکەوە کەلەنێوان ئەمیر حەسەنو تورکەکانی عوسمانی رویدا ئەمیر حەسەنی ئەردەلان سەرکەوت. بەڵام چونکە لەتۆڵەسەندنی عوسمانییەکان دڵەڕاوکێ بوو لەنزیکی (سنەی

(1) شەرەفنامە: نووسنی شەرەفەدینی بدلیسی

(*) قەڵای زەڵم بەفەرمانی بابا ئەردەل دروستکرا کەلەنۆ کیلۆمەتری خورماڵەو ئێستا بەناوی قەڵای خان ئەحمەد خان ناوی دەرکردووە (مێژووی سلێمانی وەرگیراو لەشەرەفنامەی بدلیسی

ئەمرۆ) قەڵایەکی تاڕادەیەك تۆکمەو پڕ لەهەورازی دروست کردو گوندێکی لەداوێنی ئەو قەڵا بەناوی خۆیەو پێك نا، کەلەو رۆژە بەدواوە بەحەسەن ئاوا ناوبانگی دەرکرد.

لەسەردەمی حکومەتی مەعمونی یەکەمی ئەردەلان، لەسالّی (862 ك.م) ئەو ناوچانەی کوردستان کەلەژێر دەسەڵاتی عوسمانیدا بوون لەلایەن مەعمونەوە داگیر کرانو عوسمانیەکان لەو شەڕانەدا شکستدا.

بەڵام پاش مەرگی مەعموونی یەکەمو (بەگە بیگی) کوڕی، مەعموونی کوڕەزای بووە جێگری ئەوانو دەسەڵاتی گرتە دەستو سالّی (944 ك.م) لەشەڕ دژی عوسمانیەکان شکستی خواردو بەدیل گیرا، لەئاکامدا سەرخاب بەگی ئەردەلان مامی مەعموونی دووەم لەم هەلە سوودی وەرگرتو حکوومەتی ئەردەلانی خستە ژێر چنگی خۆیەوەو بۆ بەرەنگاریو بەرەو ڕووبوونەوە دژی دوژمنان، قەڵایەکی تۆکمەی لەمەریواندا دروستکردو ببوو بە گوێڕایەڵی شا تەهماسب، پاشای سەفەویو بۆ پاراستنی دەسەڵاتەکەی باجو خەراجی پێدەدا.

پەنا بردنی محەمەد بەگ برای سەرخاب بەگ کەلەدەستی براکەیەوە پەنای بردبووە لای عوسمانیەکان بوو بە بیانوویەك بۆ هێرشی بردن بۆ سەەر وڵاتی ئێران .

لەئاکامدا سەرخاب بەگ بەسوپایەکی کەمەوە بەرەو رووی عوسمانیەکان بووەو بەیارمەتی شاە تەهماسب توانی

www.pertwk.com

عوسمانیەکان شکست بداتو دەسەڵاتی خۆی فراوانتر بکاتو قەڵای مەریوان بکاتە ناوەندی حکوومەتەکەی.

یەکێك لەدەسەڵاتدارانی بەرجەستەی ئەردەلان تەیموورخانی ئەردەلان بوو، کەتوانی لەساڵی (986 ك.م) حکوومەت بگرێتە دەستو پاش گەیشتن بەحکوومەت ببێتە گوێڕایەڵی سوڵتان موراد (خەلیفەی عوسمانی)و بۆ مانەوەی دەسەڵاتەکەی باجو خەراجی پێبدات.

ئەم کارەی تەیموورخان تووڕە بوونی دەوڵەتی سەفەوی لێکەوتەوەو لەلایەکیترەوە تەیموورخان هەڵسا بەبەرفراوانکردنی قەڵەمڕەوی خۆیو داگیرکردنی ئەو ناوچانەی سەر بەدەوڵەتی سەفەوی بوون کەلەئاکامی یەکێك لەو شەڕانە تەیموور گیانی خۆی لەدەستدا.

جێگری تەیموورخان هەڵۆخانی[78] برای بوو کە بەلێهاتوویی و زیرەکی خۆی قەڵای زەڵمو مەریوانو پالنگانو حەسەن ئاوای بەشێوەیەکی زۆر تۆکمەو قایم چاك کردەوە، هەڵۆ وەك تەیمووری برای سەر بەدەوڵەتی عوسمانی بوو کەدواتر پەیوەندی خۆی لەگەڵ دەوڵەتی سەفەوی باش کرد، بەڵام ئەو بەگشتی لەئاست ئەو دەوڵەتانەوە بێ متمانە بوو، بەجۆرێك کەکاتێك شا عەباس لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی لەساڵی (1020 ك.م) پەیمانی بەست یەکێك

[78] هەڵۆ : عقاب

لەمەرجەکانی ئەوەبوو کەهیچ لایەنێکیان یارمەتی هەڵۆخان نەدەن[79].

هەڵۆخان حەسەن ئاوای کرد بەناوەندی حکوومەتی خۆی، شا عەباس بۆ سەرکوتی هەڵۆخان لەساڵی (1019 ك.م) حسەین خانی حاکمی لورستانی رەوانەی قەڵای حەسەن ئاوا کرد تا هێرش بەرێتە سەر هەڵۆخانو لەناوی بەرێت، حسەین خانو هەڵۆخان چەند جار بەشەڕهاتن کەلەئاکامدا هەڵۆخان توانی بەشێوەیەکی کاریگەر حسەین خانی لورستان تێکبشکێنێت، شا عەباس بۆ سەرکوتی ئەردەلانیەکان چەندین لەشکری تری رەوانە کرد، بەڵام هەمووی ئەو لەشکرانە تێك شکانو سەرئەنجام شا عەباس ناچار بوو خۆی بەسوپایەکی زۆرەوە بەرەو رووی هەڵۆ خان ببێتەوە، بەڵام لەنزیکی قەڵای حەسەن ئاوا یەکێك لەراوێژکارانی شا عەباس بەناوی (ئالی بالی) شا عەباسی لەهێرشی بۆسەر هەڵۆخان پەشیمان کردەوەو وای بەباش زانی کەلەرێگای وتووێژەوە هەڵۆخان بەرەو لای خۆی راکێشێتو گوێڕایەڵی کات. بۆیە شا عەباس بەخەڵاتو دیاری و بەناردنی نوێنەری خۆی بەشێوەیەکی دۆستانە توانی هەڵۆخان گوێڕایەڵی حکوومەت بکاتو هەڵۆخانیش بۆ دەربڕینی پەیوەندیو گوێڕایەڵی خۆی، ئەحمەد خانی کوڕی بەدیاری و خەڵات ناردە دیوانی پاشا. بەگەیشتنی ئەحمەد خان بۆ دیوان، پاشای سەفەوی بڕیاریدا کەلەرێگای ژنو

[79] کوردو کوردستان نووسینی محەمەد ئەمین زەگی بەگ

www.pertwk.com

ژنخوازییەوە بنەماڵەی ئەردەلان لەخۆی نزیك کاتەوەو وەك هاوپەیمانو دۆست سوودیان لێوەرگرێت، هەر بۆیە کلاّوزەری خوشکی بۆ خان ئەحمەد خان مارەکرد. مەستوورەی ئەردەلان لەکتێبی مێژووی ئەردەلان چیرۆکێکی جوانی لەو پەیوەندیەدا بەشێوەی خوارەوە هێناوەتە بەر باس: کاتێك کلاّوزەڕ خوشکی شا عەباس لەبڕیاری براکەی سەبارەت بەمارەبڕینی ئەو بۆخان ئەحمەد خان ئاگادار بووەوە، ناڕازیبوونی خۆی دەربڕیو دژی ئەو بڕیارە وەستاو گوتی شایستە نییە شازادەی سەفەوی مارە بکرێت بۆ فەرماندەیەکی سنوورنشینی حکوومەتی سەفەوی . بۆیە بەچەند تەگبیرو راوێژێك شا عەباسی لەو بڕیارە پاشگەزکردەوە، شا عەباس دەیویست بەشێوەیەك خان ئەحمەد خان لەناوبەرێت تا هەم گورزێکی کوشندەی ئاراستەی هەڵۆخان کردبێتو هەم ئەو کوشتنە وەکو رووداوێکی کتوپڕ پیشان بداتو لەو پەیمانەی داویەتی بۆ بەهاوسەرکردنی کلاّوزەڕو ئەحمەد خان پاشگەز بێتەوە.

بەگوێرەی نووسەری مێژووی ئەردەلان، شا عەباس شێرێکی دەرباری، کەپێشتر راهێنای‌بوو، بەردەداتە گیانی خان ئەحمەد خان تا کەس بەو شێوە کوشتنە بەگومان نەکەوێت، بەڵام خان ئەحمەد خان بەئازایەتیو زیرەکی خۆی بەسوود وەرگرتن لەو خەنجەرەی کە پێیبووە، سنگی شێر چاك چاك دەکاتو بەم جۆرە لەو داوە دەربازی دەبێت. ئەم کارەی خان ئەحمەد خان دەبێتە جێگای تێڕامانو رمانی بنەماڵەی سەفەوی. شا عەباس بۆ ئەوکارەی

ئەحمەد خان لێدەکۆڵێتەوە، بەڵام خان ئەحمەد خان لەوەڵامدا دەڵێت ئەمە شەڕی نێوان دوو شێر بوو کەیەکێکیان بەسەر ئەوی دیکەدا سەرکەوت.

ئازایەتیو قسەزانیو ئاکاری جوانی خان ئەحمەد خان سەرنجی کلاّوزەری بۆلای خۆی راکێشاو لەئاکامی ئەوەدا کلاّوزەڕ بەحەزو ویستی خۆی دەبێتە هاوسەری خان ئەحمەد خان کەدەرەنجامی ئەو پەیوەندییەو هاوسەرێتیە لەدایکبوونی سەرخاب خان بوو.

شا عەباس ئەحمەد خانی زاوای بەخەڵاتی زۆرەوە ناردە لای باوکی (هەڵۆخان) پاشای سەفەوی پاش ماوەیەك خان ئەحمەد خان هاندەدا بەوەی کەدەسەلاّتی بنەماڵەی ئەردەلان بۆخۆی مسۆگەر بکاتو هەڵۆخانی باوکی لەدەسەلاّت لابات.

هەڵۆخان خان کەلەنیەت خراپی شا عەباس ئاگادار ببووەوە، هیچ متمانەیەکی بەسەفەوییەکان نەما، بەڵام بەلەبەرچاوگرتنی هەل‌ومەرجی کوردەکانی عوسمانی کەکەتبوونە بەر زوڵمو زۆری تورکەکان و هەروەها بۆ رێگری لەهێرشی دووبارەی سەفەوییەکان بۆ سەر کوردستان پێی باش بوو کەدەسەلاّت بداتە دەست ئەحمەد خانی کوڕییەوەو خۆی واز لەدەسەلاّت بینی، شاە عەباس ئەم بڕیارەی هەڵۆخانی پێخۆش دەبێتو بەو هۆیەوە هەڵۆخان بانگهێشتی دەربار دەکاتو بەشێوەیەکی بەرچاو میوانداری لێدەکات، بەم جۆرە خان ئەحمەد خان لەرۆژی 1025 ك. م بەشێوەی فەرمیی دەسەلاّت دەگرێتە دەستەوە. هەڵۆخان ماوەیەك

www.pertwk.com

پاش گەڕانەوەی لەدەرباری سەفەوییە ماڵئاوایی لەدنیا دەکاتو لەگوندی (قەلای) حەسەن ئاوا دەنێژرێت.

خان ئەحمەد خان بەپشتگیری حکوومەتی سەفەوی هێزێك ئامادە دەکاو هێرش دەباتە سەر ناوچە رۆژئاواییەکان کەبەعیراق ناو دەبرێنو پاش داگیرکردنی دیاربەکرو مووسڵ بەرەو بەغدا بەرێدەکەوێت.

ئەو توانی شاری بەغدا کەلەژێر دەسەڵاتی نوێنەرو دەستنیشانکراوی عوسمانی بوو داگیر بکات بەم شێوە شەڕەکانی خان ئەحمەد خان تا داگیر کردنی بەغدا حەوت ساڵ درێژەی کێشا.

ئەو سەرکەوتنانەی کەخان ئەحمەد خان بەدەستی دەهێنان بوونە هۆی خۆشحاڵی شا عەباس، لەبەر ئەو سەرکەوتنانە شا عەباس نازناوو خەڵاتی جۆراوجۆری دەبەخشیە خان ئەحمەد خان. بەڵام پاش مەرگی شا عەباسو بەدەسەڵات گەیشتنی شا سەفی، بەهۆی پیلانی دەرباریانو نزیکانی پاشاوەو ساویلکەبوونی شا سەفی سەفەوییەکان بناغەی دوژمنایەتی لەگەڵ خان ئەحمەد خان دادەمەزرێنن.

لەسەردەمی شا عەباس سەرخاب خان بەهۆی ئەوەوە کەکوڕی کلاوزەربوو لەلایەن شا عەباسەوە براوبووە دەرباری پاشاو لەشاری ئەسفەهاندا گەورە ببوو، بەپیلانی دەرباریان و نزیکانی شا سەفی بەبیانووی ئەوەوە کەسەرخاب ویستوویەتی شا سەفی لەناو بەریت لەلایەن شا سەفییەوە لەساڵی (1039ک.م) کوێرا کرا.

هەواڵی کوێرکردنی سەرخاب خان کاریگەریەکی ئەوتۆ دەکاتە سەر خان ئەحمەد خان کەتێکدەچێت، بەڵام ئیسماعیل بەگ وەزیری لێهاتووو کارزانی خان ئەحمەد خان توانی لەو ماوەیەدا کەخان ئەحمەد خان بەهۆی کاریگەری ئەو رووداوەوە وەرەی کاری نەمابوو، ئەو ناوچانە بەباشی کۆنترۆڵ بکاتو بیانباتە رێوەو لەسەر پاراستنی گیانی خان ئەحمەد خانو خەڵکانی تر ئەو پیاوە گەورە کۆتو بەند بکات. بەپێی گێڕانەوەی مەستوورەی ئەردەلان، خان ئەحمەد خان لەو ماوەدا بەردەوام ئەم شێوانی لەسەر زار بوو

بی تو ای جان جهان بادل خونین چەکنم
بهر بی چشمیت ای چشم جهان بین چە کنم
بی گنە دیدە ات از حدقە برون اوردن
چشم من کور بگو پس من مسکین چە کم

واتە : بێ تۆ ئەی گیانی جیهان لەگەڵ دڵی خوێنینم چی بکەم
بۆ بێ چاوی تۆ ئەی چاوی جیهانی چی بکەم
چاوی من کوێر، پێم بڵێ منی بێ چارە چ بکەم

لەساڵی (1041ک.م) ئاگری تۆڵە بووە هۆی چاك بوونەوەی ئەحمەد خانو لەو کاتە بەدواوە دەستی کرد بەهێرش لەناوخۆی ئێراندا و شارەکانی کرماشان، سونقۆر، هەمەدان، گروس، خوێ، و رێی داگیر کرد.

بەناوی خۆیەوە وتاری ئایینی دەخوێندو سەربەخۆیی راگەیاند لەبەرانبەردا شا، سەفی بەسوپایەکی زەبەلاح بەرەو رووی بووەوە سوپای قەزەلباش لەکاتی تێپەڕین لەکوردستاندا تاوانی دڕندانەی

www.pertwk.com

زۆری ئەنجام دا. لەشکری ئەردەڵان بەرگریەکی پیاوانەی لەبەرانبەر سوپای قەزەلباش ئەنجام دا، بەڵام بەهۆی کەمی سوپاکەیەوە شکست دەخوات. خان ئەحمەد خان دەچێتە سلێمانیو دوا ساتی ژیانی لەوێدا لەدەمێنێتەوە.

شا سەفی قەڵای تۆکمەی حەسەن ئاوا وێران دەکاتو سلێمان خان ئامۆزای خان ئەحمەد خان کەخیانەتی کردبوو بەخانی ئەردەلان لەباتی خان ئەحمەد خان دادەنێتو سولێمان خان لەساڵی (1ز46 ك.م) ناوەندی حکوومەتەکەی لەحەسەن ئاواوە گواستەوە بۆ گوندی بچووکی سنەدژ کەئێستا شاری گەورەی (سنەیە).

کوشتار لەقەڵای دم دم

پاشاکانی سەفەوی بەردەوام بەرانبەر بەکوردەکان بێ متمانە بوون و زۆر جار پەیمان شکێنیان لەگەڵدا کردوون، و تاوانی زۆریان لەنێو کوردەکانەوە ئەنجام داوە، بۆ نموونە دەتوانی لەکوشتارو تاوانی گەورەی قەڵای دم دم ناوبەرێت. هەڵبەتە کەسانێك کەلەقەڵای دم دم بوون پیاوانە خۆڕاگرییان کردو داستانێکیان تۆمار کرد، کەئێستاش لەبەیتو بەیتخانیدا بووەتە وێردی زمانی خەڵك، حەماسە خولقێنەری ئەو قارەمانێتییەی قەڵای دم دم ئەمیرخانی یەکدەست یان میرخانی کە سەرۆك

عەشیرەتی برادۆست بووە. ئەمیر خان لەسەردەمی شا عەباسی سەفەویدا بەدیتنی زوڵمو زۆری عوسمانیەکان لێیان بێزار دەبێتو لەسەفەری شا عەباسی سەفەوی بۆ ئازەربایجان دەبێتە گوێڕایەڵی شاعەباس، شا عەباس بۆ ڕێزگرتن لەو کارەی ئەمیرخان نازناوی خانی پێدەبەخشێتو حکوومەتی ورمێو شنۆو چەند ناوچەیەکی تری ئازەربایجان وەك تەرگەوەرو مەرگەوەری پێدەدات.

ئەمیرخان پاشان دەست دەکاتە بنیاتنانی قەڵایەکی زۆر تۆکمەو گرنگو ناوی قەڵای کۆنی دم دمی لێدەنێت. بەدروستکردنی قەڵای دم دم ناحەزان دەست دکەن بەسووکایەتی و خراپەوتنی ئەمیرخان بەجۆرێك کەرای شاعەباس سەبارەت بەوی دەگۆڕێت, بەهاتنی عەشایەری جەلالی کەلەدەست عوسمانیەکاند هەڵهاتبوون، ئەمیرخان ڕێگە لەنیشتەجێبوونی زۆرێك لەو خەڵکی دەنێو عەشیرەتی برادۆست دەگرێت، هەر بۆیە ئەمە دەبێتە بیانوویەك کە شاعەباس بڕیاری لەناوبردنی ئەمیرخان گەڵاڵە بکات.

موعتەملدەولە سەرۆك وەزیرانی شا عەباس بەسوپایەکی زۆرەوە بۆ ماوەی ساڵێك گەمارۆی قەڵای دم دم دەدات، بەڵام ناتوانێ داگیری بکات، پاش مەرگی موعتەمەلدەولە و هاتنە ئارای محەمەد بیگدلی وەك سەرۆك وەزیر بەهۆی گوشارێکی زۆرەوە کەسوپای قەزەلباش دەیخەنە سەر قەڵای دم دم ئەو قەڵا داگیر دەکرێت، هەرچەندە ئەمیر خان بۆ ڕێگری لەکوشتنی خەڵك خۆی تەسلیم دەکاتو فەرماندەی سوپای قزلباش پەیمان دەدات کەئەوانەی تەسلیم دەبن سەرو ماڵیان دەپارێزرێت بەڵام پاش

www.pertwk.com

تەسلیم بوونی ئەمیرخانو کوردەکانی نێو قەڵای دم دم سوپای قزلباش بەشێوەیەکی نامرۆڤانە دەیانکوژن. بەڵام سەرەڕای ئەو زوڵمو زۆرەو چەوساندنەوە کەسەفەویەکان دژی کوردەکان جێبەجێیان کرد نەیانتوانی کورد لەوڵاتی خۆیو نەتەوەی ئاری دابڕن، کوردەکان بەردەوام لەناوچەو وڵاتی خۆیان دەژینو لەسنووری باب‌وباپیرانیان پارێزگاری دەکەن هەرچەند ئەو کوردانەی کەناوچەکانیان بەهۆی عوسمانیەکانەوە داگیر کراو لەژێر دەسەڵاتی ئەواندا دەژیان بەڵام بەردەوام شانازیان بەوە کردووە کەنەتەوەی ئارییینو کەلتوورو کەلەپووری خۆیان پاراستووە.

سەرچاوەو ژێدەرەکان

+ مێژووی کوردو کوردستان، نووسینی ئایەتوڵلا مەردۆخ. بڵاوکراوەی غەریقی 1351 (1972ز)

+ مێژووی کوردو کوردستان، درك هێنان نووسینی دەیوێد ئادامز، وەرگێڕانی جەوادی هاتفی

+ مێژووی ناودارانی کورد، نوسینی بابا مەردۆخ رۆحانی

+ کوردو کوردستان نووسینی واسلی نیکوتین، وەرگێڕانی محەمەدی قازی، دەزگای پەخشی نیلوفەر ساڵی 1366 – 1987 ز

+ جەژنی نەتەوایەتی کورد، نوسیینی کریس کۆچێرا، وەرگێڕانی ئیبرایمی یونسی دەزگای پەخشی نیگا ساڵی 1377 = 1998ز

+ کوردو پەیوەندی نەژادیو مێژوویی: نووسینی رەشیدی یاسمی، بڵاوکراوەی ئیبن سینا

+ کوردەکانو کوردستان نووسینی درك هینان، وەرگێڕانی ئیبراهیی یونسی بڵاوکراوەی نیگا.

+ کورد لەئینسکلۆپیدیای ئیسلامیدا، گروپێك لەرۆژهەڵاتناسان نوسینی ئیسمایل فەتاح، ناوەندی بڵاوکراوەی کەلتوورو وێژەی کورد بڵاوکراوەی سەلاحەدینی ئەیوبی ساڵی 1367 + 1988ز

www.pertwk.com

+ کوردو نیشتمانەکەیان، نوسینی سەرهەنگ (عەقید) شێخ عەبدول واحید، وەرگێڕانی سەلاحەدینی عەباسی، دەزگای پەخشی ئیحسان ساڵی 1378= 1999.

+ گەڕانەوە لەئیران (گەزەنفون) حەزدیها ووس هۆڵد، وەرگێرانی مەنوچەهری ئەمیری، دەوزگای بڵاوکراوەو راهێنانی شۆڕشی ئیسلامی ساڵی 1361= 1990

+ لێکۆڵینەوەیەك سەبارەت بەکوردو کوردستان، نووسینی ئەمین زەکی وەرگێڕانی حەبیبوڵڵا تابانی، دەزگای پەخشی ئایدن ساڵی 1377= 1998

+ بەشێك لەفەرهەنگی ئەوێستاو بەراوردی لەگەڵ فارسی و کوردیدا نوسینی موبەدی فەیروز ئازەر گەشسپ ساڵی 1677= 1998

+ مێژووی شارستانیەتی رۆژهەڵات لانکی (تەمەدۆن) نوسینی ویل دۆرانت. وەرگێڕانی ئەحەدی ئارام، دەزگای پەخشی شۆڕشی ئیسلامی ساڵی 1373= 1993

+ پارتیەکان، نوسینی مالکوم کالج، وەرگێڕانی مەسعودی رەجەبنیا دەزگای پەخشی سەحەر

+ شاری هەڤالانی (ون ناو) نووسینی ئەحمەدی کەسرەوی، بڵاوکراوەی جامی

+ مێژووی ئیرانی کۆن نووسینی پیرنیا (مەشیرەدەولە) دەزگای پەخشی جیهانی کتێب ساڵی 1377= 1998ز

+ زانست نامەی مەزدیسنا، نووسینی جیهانگیری ئەردەشیری، دەزگای پەخشی _کۆمپانیای بڵاوکراوەی ناوەند) ساڵی 1371= 1993

+ کوردەکان و لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی و سیاسی، نووسینی حەسەنی ئەرفەع دەزگای پەخشی سەیدیانی مەهاباد.

+ حەدیقەی ناسری لەجوگرافیاو مێژووی کوردستان، نووسینی عەلی ئەکبەری وەقایع نیگار (رووداو نووس)ی کوردستانی، وەرگیران و راستکردنەوەی محەمەد رەووف تەوەکولی.

+ بنەماکانی کۆمەڵناسی و ئەنترۆپۆلۆژی، نووسینی د. حیشمەتوللا تەبیبی، بڵاوکراوەی زانکۆی تاران ساڵی 1364= 1985

+ ئیران لەسەرەتاوە تا ئاینی ئیسلام، نووسینی گیرشین، وەرگێڕانی محەمەد ئەمین، دەزگای پەخشی زانستی و کولتووری ساڵی 1373= 1993

+ نێوە جوگرافیەکان و بنچینەی مێژووی ئەو نامانە لەوڵاتی ئاتروپاتن (ماد)دا، نووسینی مینۆرسکی، وەرگێڕانی روقیە بەهزادی، دەزگای پەخشی پژوهەندە.

+ مێژووی شارستانیەتی جیهان یا چیرۆکی ژیانی مرۆڤ، نووسینی مەحموودی حەکیمی، دەزگای پەخشی (کۆمپانیای خاوەن بەشی بڵاوکراوە)

+ شانامەی فیردەوسی، راستکردنەوەی ژول میل، دەزگای پەخشی سوخەن

www.pertwk.com

+ ناسینی ئەساتیری ئیران، نووسینی جان هینلز، وەرگێڕانی ژاڵەی ئامۆژگار، ئەحمەدی تەفەزولی ، دەزگای پەخشی ئاویشەن ساڵی 1373=1994

+ مێژووی ج4 (کمبرج) لەئیسلامەوە تا سەلاجەقە، نووسینی زۆن قورالی، وەرگێڕانی حەسەنی ئەنووشە دەزگای پەخشی ئەمیر کەبیر ساڵی 1379 =2000ز

+ مێژووی ج5 لەسەلجوقیانەوە تاکۆتایی دەسەڵاتی ئیلخانەکان، نووسینی بوویل، وەرگێرانی حەسەنی ئەنووشە، دەزگای پەخشی ئەمیر کەبیر ساڵی 1379 =2000

+ مێژووی سەردەمی سەفەوییە، لێکۆڵینەوەی زانکۆی کمبرج، وەرگێڕانی یاقووبی ئاژەند، دەزگای پەخشی جامی 1380= 2001

+ مێژووی ئیران تیموران، لێکۆڵینەوەی زانکۆی کەمبریج، وەرگێڕانی یاقووبی ئاژەند دەزگای پەخشی جامی 1379

+ خەبات لەرێ ی کوردستاندا، نووسینی ئا- خەلفین، وەرگێڕانی جەلالی تەقی سلێمانی ساڵی 1971

+ مێژووی ئەردەلان، نووسینی مەستوورە کوردستانی، وەرگێڕانی حەسەن و شکور مستەفا سلێمانی ساڵی 1989

+ کوردستان لەبەردەم سەرکەوتنەکانی ئیسلامیدا، نووسیی حەسەن مەحمود حەمە کەریم سلێمانی

+ کوردو کوردستان، لەسەرەتای مێژووەوە تا شەڕی دووهەمی جیهانی، نوسینی رەسول هاوار سلێمانی 2001

+ مێژووی راپەرینی کورد، نووسینی عەلادینی سەجادی، بلاوکراوەی محەمەدی ساڵی 1375= 1996 ز

+کێشەی کورد مێژینەو ئێستای کورد، د. بلەج شێرکۆ، محەمەدی حەمە باقی، دەزگای پەخشی محەمەدی 1990.

+ تێڕوانینێك بۆ دۆزی کوردی، ن عەبدول رەزاق، عەبدول رەحمان شەرەفکەندی، سلێمانی 2001

فەرهەنگی فارس موعین، محەمەد فەرهەنگی فارسی،چاپی هەشتەم تاران، دەزگای پەخشی ئەمیر کەبیر ساڵی 1371 =1933ز

+ بەرهانی قانع، ن. محەمەد حسین کوری خەلفی تەورێزی، بەیارمەتی د. محەمەدی موعین، چاپی پێنجەم دەزگای پەخشی ئینجاسینا 1355 =1976

+ هلابەر بۆینە، ن. هەژار، چاپی یەکەم، تاران، دەزگای پەخشی دەنگ و رەنگی کۆماری ئیسلامی ئیران ساڵی 1368–1999

+ قاووسنامەی عنصر العالی کیکاوس بن ئەسکەندەر، چاپی شەشەم، تاران، کۆمپانیای دەزگای پەخشی زانستی، فەرهەنگی ساڵی 1371 = 1992

+ زەردەشت پێغەمبەرێك کەدەبێ لەنوێوە بیناسی (فروغ مەزدیسنی) نوسینی کەیخسرەو شارۆخ، پیاچوونەوەی فەرزانی کیانی تاران ساڵی 1380 = 2001 دەزگای پەخشی جامی شەرەفنامەی بدلیسی، نووسینی شەرەفەدینی بدلیسی، وەرگێڕانی هەژار چاپی 1380=2001ز.

www.pertwk.com